

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ 21

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Τὴν ἡμέρα πὸν ἔλαβα τὴν ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου νὰ ἐκφωνήσω τὸν «Παναγγυρικὸν» τῆς 25ης Μαρτίου, μὰ σύμπτωση τὸ θέλησε νὰχω στὰ χέρια μου ἓνα ὠραῖο βιβλίον. Δίγοι Ἕλληνες θὰ τὸ ἔχουν διαβάσει καὶ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς λίγους θὰ τὸ ἔχουν χωρὶς ἄλλο λησμονήσει.

Μὰ κόρη τοῦ Βορρά ἔφθασε, τὶς πρώτες ἡμέρες τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1859, στὴν Ἀθήνα. Εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν Παλαιστίνη κ' ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἦταν μὴ Σουηδὴ συγγραφεὺς πὸν τὴν ἔκαμε καὶ παγκόσμια διάσημη μὴ Ἀγγλίδα συνάδελφός της. Ἡ *Mary Howitt*, ποιήτρια καὶ ἡ ἴδια, ὅπως καὶ ὁ σύζυγός της *William*, ἄρχισε ἀπὸ τὸ 1846 νὰ ἐκδίδῃ τὰ ἔργα τῆς Σουηδῆς στ' ἀγγλικά, καὶ οἱ μεταφράσεις της κριθῆκαν καὶ εἶναι θαυμάσιες. Καὶ μετέφρασε εὐτυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄριστα διηγήματα τῆς Σουηδῆς, καὶ τὸ δίτομο ἔργο της πὸν φέρει τὸν τίτλο: «Ἕλλάς καὶ οἱ Ἕλληνες», καὶ τὸν ὑπότιτλο: «Ἡ περιγραφὴ μᾶς χειμερινῆς διαμονῆς καὶ ἐνὸς θερινοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιά της».

2

Τ' ὄνομα τῆς Σουηδῆς πὸν ἦρθε στὴ χώρα μας, σὲ ἡλικία πενήντα ὀκτὼ ἐτῶν, πεντέμισυ χρόνια πρὶν πεθάνῃ, εἶναι *Fredrika Bremer*. Τὸ βράδυ τῆς 9ης Αὐγούστου τὸ πέρασε, ὅπως μᾶς λέει, «στὶς στήλες τοῦ Ὀλυμπίου Διός, συντροφευμένη ἀπὸ τὸν πρῶτον ὑπουργὸ τῶν ἐσωτερικῶν Ἀλέξανδρο Ραγκαβῆ - ἓναν χτυπητὰ μικρόσωμον ἄνδρα, ἀσυνήθιστα ὁμως ἐνδιαφέροντα στὴ συζήτηση καὶ εὐχάριστον στοὺς τρόπους, μὴ ἓνα ὑψηλὸ μέτωπο, ὠραῖο κεφάλι καὶ λεπτὴ ἔκφραση - καθὼς καὶ μὲ τὴ γυναίκα του, μὴν ἀγγλίδα κυρία». Εἶχαν καθήσει καὶ οἱ τρεῖς στὸ κοσμικὸ κέντρο πὸν λειτουργοῦσε στὶς στήλες τοῦ Ὀλυμπίου καί, ἐνῶ ἡ μὴ πάντα τῶν πνευστῶν ἔπαιζε τὰ πρὸ ἀγαπητὰ «μοντέρνα κομμάτια», «ἐδρόσισαν» τὰ χεῖλη τους «μὲ ἐξαίρετα παγωτὰ» καὶ ἄρχισαν τὴ συζήτηση. Ὁ μικρόσωμος καθηγη-

τῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ πρώην ὑπουργὸς μὲ τὸ ὄραϊο κεφάλι (πρώην ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἄλλοτε σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐσωτερικῶν) μίλησε «γὰ τὸν ζωηρὸ πατριωτισμὸν ποὺ ἔχουν δείξει οἱ γυναικες καὶ οἱ ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος», μίλησε γὰ τὴ μεγάλη πρόοδο ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ σημειώνεται σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ὕμνησε τὸν «ἔρωτα τοῦ Ἑλληνοῦ γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μάθηση», εἶπε ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται, ὅπως καὶ ἄλλοτε, στὴν ἀρχαιότητα, τὸ κέντρο τῆς παιδείας ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἀκόμα καὶ ἐκείνων ποὺ ζοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα - θὰ ἐμνημόνευσε ἴσως ὁ Ραγκαβῆς τὴν ὑπερήφανη ρήση τοῦ Περικλέους: «Ἐυνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύειν εἶναι...» - καὶ ὅσο γὰ τὸν πληθυσμὸν ποὺ εἶχε τότε ἡ Ἀθήνα, ἐθεώρησε ἀναγκαῖο - ὅπως τὸ κάνουμε ὅλοι μας, ὅταν θέλουμε νὰ δώσουμε περισσότερο κῦρος στὴν πόλη ποὺ ἀγαποῦμε - νὰ πῆ, ὅτι εἶχε ἤδη ἀνεβῆ στὶς πενήντα περίπου χιλιάδες κατοίκους. Εἶναι ζήτημα, ἂν εἶχε ὑπερβῆ, στὸ 1859, τὶς σαράντα χιλιάδες.

3

Δίγες ἡμέρες ἀργότερα, ἄκουσε ἡ *Fredrika Bremer* τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ *Sir Thomas Wyse* νὰ τῆς λέγῃ τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς ἀπὸ ὅσα τῆς εἶχε πῆ ὁ Ραγκαβῆς. Κάθε ἀντιπρόσωπος μεγάλου κράτους νομίζει, ὅτι ἐπικυρώνει τὸ μεγαλεῖο ἢ ἀπλῶς τὸ ὕψος τῆς χώρας του, ὅταν ἀνακαλύπτῃ ἐλαττώματα στοὺς μικροὺς. Ὁ *Sir Thomas* δὲν ἀπέφυγε νὰ πέσῃ στὸ λάθος αὐτό. Καὶ εἶπε ὅτι τὸ «αἷμα» τῶν Ἑλλήνων ἔχει «τὴν τάση ν' ἀνεβαίνει στὸ κεφάλι τους». Δὲν σκέφθηκε, ὅτι, ὅταν τὸ αἷμα ἐνὸς λαοῦ ἔχῃ τὴν τάση νὰ ποτίζει, ὅπως τὸ ἐλληνικόν, τὴ γῆ του, ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀνεβαίνει καὶ στὸ κεφάλι. Καὶ πρόσθεσε: «ὁ καθένας ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ γράμματα· ὁ καθένας ἐπιθυμεῖ νὰ γίνῃ πολιτικὸς (*a statesman or a politician*)· κανένας δὲν θέλει νὰ ζῆσῃ ὡς ἀπλός, ἐργατικὸς κάτοικος τῆς ὑπαίθρου». Χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴ στιγμή ἐκείνη ἢ εὐγενικὴ Σουηδὴ, πόσο ἄσχημα εἶχε συμπεριφεροθῆ ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδος ὁ *Sir Thomas* στὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ 1850 καὶ στὴ μεγάλη περιπέτεια τῆς κατοχῆς τοῦ Πειραιῶς (1854-1857) ἔδωσε τὴν ἀπάντησιν ποὺ τοῦ χρειαζόταν: «Δὲν συνέβαινε, τάχα, πάντοτε τὸ

ἴδιο μὲ τὸν λαὸ τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς, ἀκόμα καὶ στοὺς πρὸ ἀρχαίους χρόνους;»

4

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀπάντηση πὸν ἔδωσε ἡ *Fredrika Bremer*, ὁπὼτὸς ἡμέρες μετὰ τὴν ἀφιξὴ τῆς στῆν Ἑλλάδα, στὸν *Sir Thomas* πὸν εἶχε ζήσει ἤδη πολλὰ χρόνια σ' αὐτὸν τὸν τόπο καὶ πού, μολονότι δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ μάθῃ τί εἶδους ἄνθρωποι εἶναι οἱ Ἕλληνες, ἔγραψε κι αὐτὸς τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ χώρα μας καὶ τὸν λαὸ τῆς. Κι ἂν ἀκόμα εἶχε καταδεχθῆ ὁ *Sir Thomas* ν' ἀκούσῃ νὰ τοῦ μιλοῦν γιὰ τὸ μοναδικὸ στῆν παγκόσμια ἱστορία φαινόμενο τοῦ «κρυφοῦ σχολειοῦ», δὲν θὰ κατάλαβε τίποτε. Τὰ τέκνα τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλούσιων λαῶν πρέπει ν'αἶναι ποιηταί, ὅπως ὁ *Shelley*, ὁ *Byron* καὶ ὁ *Canning*, γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν ποίηση πὸν ὑπάρχει στῆν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ *Fredrika Bremer*, μὲ τὴ βαθειὰ τῆς διαίσθησης καὶ τὴν ἔξοχη ματιὰ τῆς πὸν ἀνακάλυπτε ἀμέσως τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ὠραῖο, προτίμησε νὰ πιστέψῃ τὸν Ἀλέξανδρο Ραγκαβῆ παρὰ τὸν *Sir Thomas*. Ὁ Ραγκαβῆς τῆς εἶπε, ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ «φτωχὰ παιδιὰ» τῆς ἐπαρχίας πὸν ἔρχονται στῆν Ἀθήνα καὶ ἐργάζονται ἀκόμα καὶ «ὡς ὑπηρέτες» γιὰ ν'ἄχουν «τὴν εὐκαιρία νὰ φοιτοῦν ταυτόχρονα στὰ σχολεῖα τῆς».

5

Ἐπῆρχαν, βέβαια, καὶ Ἕλληνες -οἱ ἔξυπνοί- πὸν ἀσκοῦσαν κι αὐτοὶ τὴν κριτικὴ τους, μὰ κριτικὴ πὸν δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὶς σκέψεις τοῦ *Sir Thomas*. Στὶς 14 Αὐγούστου τοῦ 1859 παρευρέθηγε ἡ *Fredrika Bremer* στῆν ὠραία τελετὴ πὸν ἔγινε, ὅταν ὁ βασιλεὺς Ὀθων ἔθεσε τὸν θεμέλιο λίθο αὐτοῦ τοῦ οἴκου, τῆς Ἀκαδημίας μας. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἀκουσε ἕναν Ἕλληνα νὰ κατακρίνῃ γαλλιστὶ τὴ χειρονομία τοῦ βαρῶνου Σίνα καὶ νὰ λέῃ ὅτι μοιάζει «σὰ νὰ δίνουμε σὲ μιὰ φτωχὴ γυναῖκα ἕνα κρινολίνο πρὶν ἀκόμα τὴν ἐφοδιάσουμε μὲ ἐσώρουχα».

Ἀλλὰ ἡ Ἑλλάς δὲν ἦταν ποτὲ - ποτέ, σὲ καμμὶν ὥρα τῆς ζωῆς τῆς - μιὰ «φτωχὴ γυναῖκα». Ἡ Ἑλλάς ἦταν πάντοτε, ἀκόμα καὶ στὶς σκοτεινότερες ὥρες τῆς ἱστορίας τῆς, μιὰ παρθένος νέα καὶ πλούσια σὲ ὁμορφιά, σὲ

ψυχή, σὲ ἀλύγιστη κορμοστασιά. Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἦταν στὴν Ἑλλάδα ἀδιάκοπη· καὶ ἡ παρουσία αὐτὴ εἶναι πνεῦμα. «Πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω» τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅταν ἀκόμα ἡ «ἔρημη» γῆ τῆς ἦταν μὴ «δλόμανρη ράχη».

6

Μιὰν ἀπὸ τίς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου, γνώρισε ἡ *Fredrika* - σ' ἓνα γεῦμα πὸν παρέθεσε γι' αὐτὴν ἡ βασίλισσα Ἀμαλία - τὸν ἰδιαίτερο γραμματέα τοῦ Ὀθωνος, ἓνα Βαυαρὸ πὸν ἐκέρδισε, ὅπως μᾶς λέει, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς. Ἡ Βαυαρία ἦταν, τότε, ἓνα σχετικὰ μικρὸ κράτος. Ἐτσι, ὁ εὐγενικὸς αὐτὸς Βαυαρὸς, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐθνικὴ ἀλαζονεία, εἶχε ἀνεβῆ στὸ ἐπίπεδο ἐκεῖνο πὸν χρειάζεται γιὰ νὰ μπορῆ νᾶναι κανεὶς ὑπερήφανος γιὰ ἓναν ἄλλο λαό. Ὅταν συναντήθηκε πάλι μὲ τὴν *Fredrika*, τῆς διηγήθηκε σὲ ποιά κατάσταση γύμνιας καὶ ἐρειπίων βροῆκε τὴν Ἑλλάδα, ὅταν ἔφθασε στὴ χώρα μας μὲ τὸν νεαρὸ βασιλέα Ὀθωνα. Καὶ τῆς εἶπε: «Οἱ Γερμανοὶ πὸν συνόδευσαν τὸν βασιλέα ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν σ' ἓνα σπῆτι πὸν δὲν τοὺς ἐπροστάτευε οὔτε ἀπὸ τὴ βροχή, οὔτε ἀπὸ τὸν βοριά. Ἀλλὰ καὶ κανένας Ἑλληὴν δὲν εἶχε τίποτε καλύτερο. Αὐτὸς εἶν' ἓνας λόγος παραπάνω πὸν μᾶς ἐπιβάλλει νὰ θαυμάσουμε τὴν ἐπίμονη πολεμικὴ δραστηριότητα τοῦ ἔθνους αὐτοῦ κατὰ τῶν Τούρκων, τὸ θάρρος καὶ τὴν ὑπομονὴ πὸν χρειάστηκε γιὰ νὰ ἀνδῆξῃ σὲ κάθε λογῆς στέρηση, στὴν πείνα, προτιμώντας νὰ ζῆ σὲ σπηλιὲς καὶ νὰ ὑποφέρῃ ἀπὸ τὴ στέρηση ὄλων τῶν εἰδῶν παρὰ νὰ ὑποκύψῃ στὸν προαιώνιο ἐχθρό. Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου - ἡ μάχη πὸν ἔδωσαν τὰ φιλελληνικὰ ἔθνη - εἶναι, βέβαια, ἐκείνη πὸν ἦταν τελικὰ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν τύχη τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἡ νέα Ἑλλάς, χωρὶς τὴ ναυμαχία αὐτή, δὲν θᾶταν σὲ θέση νὰ κερδίσῃ τὴν ἐλευθερίαν της, ἀλλὰ ἐξαγόρασε τίμια τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴ μὲ τίς πράξεις τῶν υἱῶν καὶ θυγατέρων τῆς πὸν ἐθνύσιασαν κάθε τι πὸν διατιμᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς ζωῆς· εἰρήνη, ἰδιοκτησία, ὑγεία, ἀκόμα καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωή. Τὴν ὥρα τῆς εἰρήνης οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἡρωες τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας εἶχαν πέσει στὴ γῆ πὸν εἶχαν σώσει, καὶ ἡ γῆ αὐτὴ ἦταν μὴ ἔρημος, ὅταν ἡ Ἑλλάς ἐγέρθηκε - ὅταν ἐγέρθηκε ὡς

ἐλεύθερο κράτος ἀνάμεσα στὰ ἐλεύθερα κράτη τοῦ κόσμου»!

Καὶ ἡ *Fredrika Bremer* γράφει στὸ βιβλίο της, ὅτι ἡ «καρδιά» της συμφώνησε μὲ τοὺς λόγους πὸν ἄκουσε. Καὶ προσθέτει: «Αἰσθάνθηκα τὴν ἀλήθεια τους. Καί, ὕστερα, ρίξαμε τὴ ματιά μας στὰ δεινρὺλλα πὸν μεγάλωναν γύρω μας καὶ στὴ νέα Ἀθήνα πὸν ἄστραφτε στὸ φῶς τοῦ δειλινοῦ, μὲ τὰ κομψὰ της σπίτια καὶ τὰ καμπαναριὰ τῶν ἐκκλησιῶν πὸν ἐκτείνονται ἀνάμεσα στὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Λυκαβηττό. Ἔτσι μετεμόρφωσαν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εἰρήνη τὴ σκηνὴ στὸ διάστημα τριάντα ἐτῶν».

7

Καὶ ἄς πᾶμε, τώρα, τριάντα ἢ μᾶλλον τριανταοκτὼ χρόνια πίσω.

Ἔνας Γάλλος ξεκινοῦσε, στὶς 18 Ἰουλίου τοῦ 1821, ἀπὸ τὴ Μασσαλία. Τ' ὄνομά του ἦταν *Maxime Raybaud*. Εἶχε μπῆ στὸ γαλλικὸ στρατὸ στὰ τέλη τοῦ 1813, ἡ ἔτσι-ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος στὰ ἀπομνημονεύματά του πὸν δημοσιεύθηκαν στὸ Παρίσι, σὲ δυὸ τόμους, στὸ ἔτος 1824-δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρευρεθῆ παρὰ μόνο στὰ τελευταῖα πολεμικὰ ἀντηχήματα τῆς Ναπολεοντείου Γαλλίας. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1820 εἶχε περιληφθῆ στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀξιωματικῶν πὸν τοὺς ἐπληξε ὁ περιορισμὸς τῶν στελεχῶν τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Λίγο ἀργότερα ἔφθασαν στ' αὐτιά του τὰ νέα ἀπὸ τὴν Μολδανία καὶ τὴν Βλαχία. Καὶ γράφει: «... ἂν καὶ ὑπέφερα ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι εἶχα περισσότερα ἔτη ὑπηρεσίας παρὰ μῆνες ἐκστρατείας, περιορίσθηκα ν' ἀναπέμπω εὐχὰς γιὰ ἓνα λαὸ καταπιεσμένο καὶ δυστυχημένο· ἀλλὰ ἔμαθα τότε - καὶ ἐσκίρτησα - ὅτι ἡ Ἑλλάς τινάζει τὰ δεσμά της». Καὶ ἔσπενσε ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς πὸν ἦταν μόλις εἰκοσιπέντε ἐτῶν νὰ κατευθυνθῆ στὴ Μασσαλία γιὰ νὰ βρῆ τρόπο νὰ φθάσῃ στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ φαινόμενο - καὶ δὲν ἦταν τότε μοναδικὸ - εἶχε μέσα του κάτι πὸν ἐγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μυστηρίου, τοῦ θρησκευτικοῦ μυστηρίου. Ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ἦταν πανίσχυρη στὶς ἀρνήσεις της. Ὁ Ἀλέξανδρος τῆς Ρωσίας εἶχε πέσει στὴν ἐπιρροή τοῦ *Metternich*, πὸν φρονοῦσε εἰλικρινῶς, ὅτι «οἱ λαοὶ εἶναι παιδιὰ ἢ νευρικὲς γυναικες καὶ πιστεύουν στὰ φαντάσματα». Φάντασμα ἦταν γιὰ τὸν *Metternich* ἡ ἐλευθερία, καὶ ἦταν εὐτυχής, ὅταν διεπίστωσε, ὅτι τὸν Καποδίστρια εἶχε ἀρχίσει νὰ τὸν βλέπῃ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ρω-

σίας «ὡς ἀρχηγὸν καρβονάρων». Ὁ *Maxime Raybaud* προτίμησε ν' ἀνήκη στους «καρβονάρους» πὸν τὸ συνέδριο τοῦ Λαίμπαχ (τῆς Λιουμπλιάνας) εἶχε θέσει ἐκτὸς νόμου λίγους μῆνες πρὶν (τὸ συνέδριο ἄρχισε στὶς 26 Ἰανουαρίου καὶ ἐκλείσει στὶς 12 Μαΐου τοῦ 1821) παρὰ νὰ μείνῃ ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Ἑλλάδος. Αἱγοὶ ἦταν, ἄλλωστε, οἱ Γάλλοι πὸν ἔμειναν ἀσυγκίνητοι. Εἶχε ἀρχίσει στὴ Γαλλία νὰ πνέῃ ὁ ἄνεμος τοῦ εἰδικοῦ ἐκείνου ρωμαντισμοῦ πὸν τὸν ἐτροφοδότησε ὁ μέγας μῦθος τοῦ Ναπολέοντος.

Ὁ *Maxime Raybaud* ξεκίνησε γιὰ τὴ Μασσαλία, χωρὶς νὰ ξέρῃ τί θάβρισκε μπροστά του, μὲ τί μέσον θὰ πήγαινε στὴν Ἑλλάδα, ἂν ἦταν ἐπιθυμητὸς ἢ ὄχι ἐκεῖ κάτω, σὲ ποῖο λιμάνι θ' ἀποβιβαζόταν, τί φυσιογνωμίες θὰ εἶχαν οἱ ἄνθρωποι πὸν θὰ συναντοῦσε, τί ὄπλα θὰ κρατοῦσαν στὰ χέρια τους καὶ σὲ ποιά γλῶσσα θὰ τοὺς ἐξηγοῦσε, ὅτι ἡ ἐπιθυμία του ἦταν νὰ τοὺς βοηθήσῃ. Ξεκίνησε βέβαιος, ὅτι ὁ Θεὸς ὁδηγοῦσε τὰ βήματά του. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1821, ἔπεισε ὁ *Metternich* τὸν Ἀλέξανδρο τῆς Ρωσίας νὰ πρωτοστατήσῃ σὲ μὴν ἄμεση ἐνέργεια, μὲ ρωσικὰ στρατεύματα, στὸ Πεδεμόντιο, ὅπου ὁ κόμης Σανταρόζα - ὁ θαυμασὸς Ἰταλὸς πού, στὸ 1825, ἔπεσε μαζὶ μὲ τὸν Ἀναγνωσταρᾶ, στὴ Σφακτηρία - εἶχε ὑψώσει, τίς ἴδιες περιέπου ἡμέρες πὸν ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἶχε εἰσβάλει στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, τὴ σημαία τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ρωσίας - ὁ Καποδίστριας θὰ παρακολούθησε τὴ σκιερὴ μελαγχολικὸς - ἀπάντησε, ὅπως διηγεῖται ὁ *Friedrich von Gentz*, σὲ ὅσους ἔσπευσαν νὰ τὸν συγχαροῦν καὶ νὰ ἐκφράσουν τὸν θαυμασμό τους: «Ὅχι σὲ μένα, ἀλλὰ στὸν Θεὸ πρέπει ν' ἀπευθύνετε τοὺς λόγους σας». Ἐνας ἄλλος, ὁ καρδινάλιος Σπίνα, εἶχε διατυπώσει δυὸ μῆνες πρὶν, ὅταν τὸν ἐκάλεσαν στὸ Λαίμπαχ οἱ ἡγέτες τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας γιὰ νὰ τοῦ ποῦν νὰ συμβάλῃ ὁ Πάπας Πῖος ὁ ἔβδομος στὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας τῆς Νεαπόλεως, μὰ βαρυσήμαντη φράση. Εἶπε, ὅτι ὁ Πάπας, «ὡς τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ τῆς εἰρήνης», ἦταν ὑποχρεωμένος ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐμπλοκὴ του σὲ πολεμικὰς ἐνέργειες.

Ἔχουμε, λοιπόν, τρεῖς φάσεις τοῦ Θεοῦ πὸν δὲν εἶναι δυνατὸ νάναί καὶ οἱ τρεῖς ἀληθινές. Ποῦ βρισκόταν, τὴν ὥρα ἐκείνη, ὁ ἀληθινὸς Θεός; Ἡ ἱστορία ἔδειξε - καὶ ἡ ἱστορία εἶναι «ἡ πορεία τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὰ ἔθνη»,

ὅπως ἔλεγε ὁ Herder - ὅτι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1821, καθοδηγοῦσε ὁ Θεὸς τὰ βήματα τοῦ *Maxime Raybaud*.

8

Ὅταν ἔφθασε ὁ *Raybaud* στὴ Μασσαλία, εἶχε σκοπὸ νὰ κατευθυνθῆι στὸ Διβόρονο γιὰ ν' ἀναζητήσῃ ἐκεῖ καράβι πὸν θὰ πήγαινε στὴν Πελοπόννησο. Ἀλλά, στὶς 10 Ἰουλίου, εἶδε νὰ μπαίνη στὸ λιμάνι τῆς Μασσαλίας ἓνα ὑδραῖικο μπρίκι. Τὸ μπρίκι αὐτὸ εἶχε φορτώσει ὄπλα καὶ πολεμοφόδια στὴν Ἰταλία καὶ ἐπρόκειτο νὰ παραλάβῃ κι ἄλλα στὴ Γαλλία. Τὸ εἶχε ναυλώσει ἓνας Ἕλλην πού, ἂν καὶ ἦταν μὲν μόλις τριάντα ἐτῶν, εἶχε ἤδη ἀποκτήσει ὄνομα. Εἶχε παραλάβει τ' ὄνομά του καὶ ἀπὸ ἄλλους σπουδαίους Ἕλληνες. Ὅταν ἄκουσε - καὶ βρισκόταν στὴν Πίζα μαζί μὲ τὸν ἔξοχο μητροπολίτη Ἰγνάντιο - ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐπαναστάτησε, ὅτι στὴν Πάτρα καὶ στὰ Καλάβρυτα μὲ ἱερὰ ὄρμητήρια τὰ μοναστήρια τοῦ Ὀμπλοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Λαύρας, ἀλλὰ καὶ στὴ Γορτυνία καὶ στὴ Μάνη καὶ στὴν Καλαμάτα, εἶχε ἐγερθῆι τὸ Γένος, ἔκαμε τὸ σταυρὸ του καὶ ξεκίνησε. Τὸ δρᾶμα τοῦ Δραγατσανίου, πρόσφατο καὶ ζεστό, δὲν τὸν ἔκαμε σκεπτικὸ τὸν ἔκαμε, ἀντίθετα, ἀποφασιστικώτερο. Δὲν τοῦ ἄρесе, ἄλλωστε, ὅτι ὁ Ὑψηλάντης εἶχε ἀναλάβει τὴν ἡγεσία. Ὁ *Maxime Raybaud* ἔμαθε, ὅτι ὁ Ἕλλην αὐτὸς - ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος - ἦταν στὴ Μασσαλία. Καὶ ζήτησε νὰ παρουσιασθῆι ἐνώπιόν του. «Μὲ δέχθηκε», γράφει ὁ πρῶην ἀξιωματικὸς τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, «μὲ τὴν ἀνετη ἐκείνη εὐγένεια πὸν διακρίνει *l' homme du monde*, μὲ τὴν εἰλικρινῆ ἐγκαρδιότητα πὸν ἔχει τόση γοητεία γιὰ ὅποιον ὑπῆρξε στρατιώτης... Ἐκφορᾶζεται στὴ γαλλικὴ μὲ χάρη καὶ εὐκολία, καὶ ἔκτοτε εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω, ὅτι ὑπάρχουν μόνο λίγες γλῶσσες, ἀπ' ὅσες μιλοῦνται στὴν Εὐρώπη ἢ στὴν Ἀνατολή, πὸν νὰ μὴν τίς κατέχη περίπου στὸν αὐτὸ βαθμὸ».

9

Σκέφθηκε ποτὲ ὁ *Sir Thomas Wyse*, καὶ σκέφθησαν, τάχα, ὅσοι ἀντιπρόσωποι μεγάλων κρατῶν, ἀπὸ τότε ἕως ἀκόμα καὶ σήμερα, κάνουν τὸ δάσκαλο στοὺς Ἕλληνες, τί ἐσήμαινε τὸ φαινόμενο πὸν εἶδε ὁ *Maxime Raybaud* ἐνσαρκωμένο στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο;

Εἶχαν περάσει σχεδὸν τετρακόσια χρόνια ἀπὸ τὸν καιρὸ πὸν οἱ ἑλληνικὲς χῶρες εἶχαν πέσει στὸ σκοτεινότερο καθεστῶς δουλείας. Τετρακόσια χρόνια εἶναι ἱκανὰ νὰ σβήσουν λαοὺς. Εἶναι, πάντως, ἱκανὰ - ὅταν ὁ κατακτητὴς, παρὰ τὶς ἀνθρώπινες ἀρετὲς τοῦ Ἀσιατικοῦ τύπου, εἶναι ἀπόλυτα ξένος πρὸς τὸ νόημα τῆς παιδείας, ὅπως γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπεκράτησε στὴν Εὐρώπη - νὰ μαράνουν τὸν ὑπόδουλο λαὸ σὲ σημεῖο πὸν νὰ χάσῃ τὴ συνείδηση τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς του, ἀκόμα καὶ τὴ μνήμη του. Αὐτό, ὅμως, δὲν μποροῦσε νὰ συμβῆ μὲ τοὺς Ἑλληνας. Καὶ δὲν συνέβη. Οἱ Ἑλληνας κατάφεραν καί πὸν εἶναι μοναδικὸ στὴν παγκόσμια ἱστορία καὶ πὸν κάνει περιττὴ κάθε ἄλλη προσπάθεια ν' ἀποκρουσθῇ ἢ ἀνόητη ἀμφισβήτηση τοῦ γεγονότος, ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸν γαλάζιο οὐρανὸ μας, ἐξακολούθησε νὰ ζῆ στὸ 1821 ὁ ἴδιος λαὸς πὸν ἐχάρισε σ' ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη τὴν ἰδέα τῆς παιδείας. Ὁ μόνος λαὸς πὸν ἦταν ἀδύνατο νὰ χάσῃ τὴν παιδεία του εἶναι ἐκεῖνος πὸν ἐφεῦρε τὴν παιδεία. Καὶ μόνον ὁ λαὸς ἐκεῖνος πὸν ἔχει μέσα του ἔμφυτη τὴν ἰδέα τῆς παιδείας μπορεῖ, ὅσοτερ ἀπὸ τετρακόσια χρόνια δουλείας, νὰ ἐπιτρέπῃ σὲ ὀρισμένα τέκνα του νὰ εἶναι ἄτομα, προσωπικότητες, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδαῖος πὸν μὲ ἔκπληξη τὸν εἶδε μπροστὰ του στὴ Μασσαλία ὁ *Maxime Raybaud*, ὅπως ὁ Καποδίστριας, ὑπουργὸς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, ὅπως ὁ σοφὸς τῶν Παρισίων Ἀδαμάντιος Κοραῆς πὸν τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις του σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἐξακολούθησεν καὶ σήμερα νὰ τὶς προσέχουν καὶ νὰ τὶς μνημονεύουν οἱ κριτικοὶ τῶν κειμένων αὐτῶν, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης πὸν εἶχε χάσει τὸ χέρι του πολεμώντας τὸν Ναπολέοντα καὶ ἔγινε ὑπασπιστὴς τοῦ Τσάρου καὶ στρατηγὸς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ σὲ ἡλικία εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ὅπως τόσοι καὶ τόσοι ἄλλοι πὸν εἶχαν πλημμυρίσει τὴν Ἰταλία, τὴ Γαλλία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴ Ρωσία ὡς δαιμόνιοι ἐργάτες τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἔμπορίου, καθοδηγημένοι ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖα καὶ τὸν Ἐρμῆ.

Ὁ *Wilhelm Schwarz* - στὸ ἐξαίρετο βιβλίον του «Ἡ Ἰερὰ Συμμαχία» πὸν βγήκε στὸ 1935 - γράφει: «Ὀλόκληρη ἡ βαλκανικὴ χερσόνησος ἦταν» (στὸ 1821) «οὐσιαστικὰ ἑλληνικὴ» καὶ μάλιστα ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἀπὸ ἄποψη «πολιτιστικὴ, οικονομικὴ, θρησκευτικὴ καὶ διοικητικὴ». Ἀφοῦ ὁ κατα-

κτητής ἦταν ἀνίκανος νὰ ἐμποδίση καὶ εἶχε μάλιστα τὴν ἀσιατικὴ σοφία νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνικοῦ Γένους, πῶς δὲν κατάφεραν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴ στάση αὐτῆ τῶν Τούρκων οἱ ἄλλοι ὑπόδουλοι λαοί; Πῶς δὲν τὸ κατάφεραν οἱ Σέρβοι ἢ οἱ Βούλγαροι, λαοὶ γενναῖοι καὶ φυλετικὰ ἰσχυροὶ ποὺ εἶχαν μάταια διεκδικήσει ἄλλοτε καὶ αὐτὴν ἀκόμα τὴν πορφύρα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων; Πῶς συνέβη, ὥστε καὶ σ' αὐτὴ τὴ Ρουμανία, ὅπου ζοῦσε λαὸς μὲ κάποια λατινικὴ παράδοση ἢ καὶ καταγωγὴ, νὰ ἐγκατασταθοῦν ἠγεμόνες Ἑλληνες καὶ νὰ ἰδρῶσουν σχολεῖα ἑλληνικά, ἀκόμα καὶ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου, ἓνα σπουδαῖο πανεπιστήμιο μὲ σχολὲς Φιλολογίας, Μαθηματικῶν, Φυσικῶν καὶ Θεολογίας; Κι αὐτοὶ ἀκόμα οἱ Ἀλβανοὶ ποῦ, ὡς ἀπόγονοι τῶν Ἰλλυριῶν, εἶχαν συγγένεια μὲ τοὺς Ἑλληνες, ἔδειξαν πνευματικὴ πρωτοβουλία καὶ ἠθικὴ ἀρετὴ μόνον ὡς λαϊκὸ στοιχεῖο ποὺ διαστανρώθηκε ἢ καὶ συγχωνεύθηκε μὲ τὸ ἑλληνικὸ Γένος.

10

Ἡ καλὴ μας φίλη *Fredrika Bremer* σταμάτησε ἰδιαίτερα στὸ καταπληκτικὸ φαινόμενο ποὺ παρουσίασε τὸ ἑλληνικὸ Γένος στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας, ἓνα φαινόμενο ποὺ τὸ ζωντάνεψε καὶ τὸ ἀνέβασε στὸ φῶς, ὅπου καὶ ἀνήκει, ὁ Θανάσης Πετσάλης - Διομήδης μὲ τὸ ἔργο του «οἱ Μαυρόλνκοι». Καὶ γράφει ἡ Σουηδὴ φίλη μας, ὅτι «φύσεις ἀπὸ καταγωγὴ εὐγενεῖς, εἴτε ἄτομα εἶναι, εἴτε ἔθνη, μπορεῖ νὰ πέσουν βαθεῖά, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ καταστραφοῦν. Ὁ μέγας δάσκαλος, ἡ ἀτυχία..., ἐνεργεῖ ἐπάνω σὲ τέτοιες φύσεις σὰ μιὰ δύναμη ἀναγεννητικὴ...». Καὶ προσθέτει ἡ *Fredrika*, ὅτι μὲς στὴ μαύρη ἀκριβῶς νύχτα τῆς κακῆς τύχης, τῆς κυριαρχίας τῶν Τούρκων ἐπάνω στὴν Ἑλλάδα ποὺ ἔπιασε τετρακόσια σχεδὸν χρόνια, διακρίνουμε τὴν παρουσία «τοῦ πνεύματος ποὺ ἀγαπᾷ τὸ φῶς»· ἔτσι βεβαιώθηκε «ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ».

Τὸν Ρήγα καὶ τὸν Κοραῆ ξεχωρίζει ἡ Σουηδὴ φίλη μας ὡς τοὺς δυὸ Ἑλληνες ποῦ, σὲ ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, πρόβαλαν ὡς οἱ ἠγέτες τοῦ Γένους, ὁ ἓνας τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας του καὶ ὁ ἄλλος τῆς πνευματικῆς. Ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ ἐπισημαίνει κάτι πολὺ σημαντικώτερο. Περὶ ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῶν Ἑλλήνων ποῦ ὡς ἄτομα, ὡς ξεχωριστὲς προσωπικότητες, κατάφεραν νὰ

μορφωθοῦν καὶ νὰ διακριθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα - πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐπέστρεψαν, ὅπως λέει, στὴν ὑπόδουλη πατρίδα τους - σημειώθηκε κατὰ ἄλλο πὸν μὲ τὴν ποιητικὴ τῆς διαίσθησης τὸ πρόσεξε καὶ τῶχει θαυμάσια ἐπισημάνει.

«Ἐνῶ οἱ κοιλάδες», γράφει ἡ *Fredrika Bremer*, μιλώντας γιὰ τὸ παρελθὸν στὸν ἐνεστῶτα, «μοιάζουν βυθισμένες στὸν ὕπνο τῆς δουλείας, οἱ φωτισμένες ἀπὸ τὸν ἥλιο κορυφές τῆς Ἑλλάδος εἶναι οἱ κοιτίδες τῆς ἐλευθερίας. Ἀπὸ τίς κορυφές αὐτές, ὅπου κατοικεῖ ὁ κεραννός, ἀκούσθηκαν οἱ φωνές θαρραλέων ἀνδρῶν πὸν ἀγαποῦσαν τὴν ἐλευθερία...». Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἦταν οἱ Κλέφτες. Τὰ «τραγούδια» τους ἔχουν, ὅπως παρατηρεῖ πολὺ σωστά, «κατὰ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ποιητικὸ πνεῦμα». Καὶ τ' ὀνομάζει ἡ Σουηδὴ ποιήτρια, παραπέμποντας στὸ ἔργο τοῦ φίλου τῆς Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ «*Esquisses de la litterature Grecque moderne*», «ἰσχυρὸ» τὸ λαϊκὸ στρώμα «τῶν ἀνώνυμων ποιητῶν καὶ ἠρώων». Παραθέτει, μάλιστα, μεταφράσεις χαρακτηριστικῶν στίχων τῶν λαϊκῶν μας τραγουδιῶν καὶ παρατηρεῖ, ὅτι, «ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία μυθολογία, ἔτσι καὶ στὰ τραγούδια αὐτά, κάθε σπηλιὰ καὶ κάθε πηγὴ κατοικεῖται ἀπὸ μιὰ νύμφη καὶ ὀλόκληρη ἢ φύση μὲ ὅλες τίς ὑπάρξεις τῆς συμμερίζεται μὲ στοργὴ τὴν τύχη τῶν γενναίων». Μνημονεύει καὶ τὸ τραγούδι πὸν ἐμφανίζει τὸν Ὀλυμπο νὰ μάλωνη μὲ τὸν Κίσαβο (τὴν Ὀσσα), χωρὶς νὰ γνωρίζῃ (ἂν τὸ ἐγνωρίζε, θὰ τὸ ἔλεγε), ὅτι κι αὐτὸς ὁ *Goethe* τὸ εἶχε ὄχι μόνο προσέξει, ἀλλὰ καὶ μεταφράσει στὰ γερμανικά.

11

Ὅταν ἀντίκρουσε ὁ *Maxime Raybaud* τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδαῖο στὴ Μασσαλία, δὲν θὰ ἤξερε ἀκόμα, ὅτι αὐτὸς ὁ περιεργὸς λαὸς πὸν ὀνομάζεται ἑλληνικὸς - ὁ λαὸς τῶν Γραικῶν - ἦταν καὶ ὡς ἀνώνυμο σύνολο στὸ ὕψος ἐκείνων τῶν τέκνων του πὸν εἶχαν, ὡς ἄτομα, τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκπαιδευθοῦν στὸ ἐξωτερικόν. Δὲν ἐκπηδοῦν προσωπικότητες ἀπὸ τοὺς κόλπους ἑνὸς λαοῦ παρὰ μόνον, ἂν ἀποτελῇ καὶ ὁ ἴδιος προσωπικότητα. Καὶ κατὰ ἄλλο θὰ ἔμαθε ὁ νεαρὸς Γάλλος ἀξιωματικὸς, ὅταν θὰ ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα. Θὰ εἶδε, ὅτι ὁ λαὸς πὸν ἀποτελεῖ ὡς ἀνώνυμο σύνολο προσωπικό-

τητα, αφήνει να ξεπηδήσουν από τους κόλπους του, όταν χτυπήσουν γι' αυτόν οί καμπάνες, πλήθος άτομα πού, χωρίς να έχουν υποστή την παραμικρή καλλιέργεια σέ σχολεία και πανεπιστήμια, αποκοτύν όνομα και προβάλλον ως προσωπικότητες· προβάλλον ως προσωπικότητες όπως και οί ήρωες τοῦ Ὀμήρου. Ἐτσι δημιουργήθηκε τὸ θανμάσιο τρίπτυχο: ανώνυμο σύνολο, λόγιοι και καπεταναῖοι. Μεταξὺ λογίων και καπεταναίων - σ' ἓνα ἐνδιάμεσο στρώμα - πρέπει νὰ κατατάξουμε τούς προκρίτους ἐκείνους πὸν πήραν τὸ σπαθὶ στὸ χέρι ἢ τούς ἱερωμένους δεσποτάδες και διάκους, πὸν ἀναδείχθηκαν ως στρατοκαλόγεροι. Ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ Γένους ἦταν τὸ ανώνυμο σύνολο, τὸ αἶμα, ἢ καρδιὰ τοῦ λαοῦ. Οἱ λόγιοι και οἱ καπεταναῖοι ἐμαθήτησαν οὐσιαστικά πλάϊ στὸν μέγαν αὐτὸν διδάσκαλο. Χωρὶς αὐτόν, τὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως δὲν θὰ ἔδιναν τίποτε στοὺς Ἕλληνας πὸν εἶχαν τὴν τύχη νὰ σπουδάσουν ἔξω. Καὶ δὲν θὰ ἔδινε, ἐπίσης, τίποτε στὸν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ἢ στρατιωτικὴ του πεῖρα στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, ἂν δὲν τὸν εἶχε ἐκπαιδέσει - αὐτὸν τὸν μέγαν ἀγράμματο - τὸ κλέφτικο τραγούδι, τὸ ανώνυμο, πὸν - πολὺ περισσότερο ἀπὸ τίς σοφὲς διατριβὲς τοῦ Κοραῆ και τῶν ἄλλων λογίων - κράτησε ως βαρύτιμος κρῖκος σφιχτὴ και ἀθραυστὴ τὴν ἀλυσίδα τοῦ Γένους ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου και μέσω τοῦ κύκλου τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ἢ και τοῦ Ἐρωτόκριτου ως τὸ 1821 και ως τὸν λεπτόν ὠτακουστὴ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, τὸν Διονύσιο Σολωμό.

12

Δὲν ἄργησε νὰ γνωρίσῃ ὁ Raybaud τούς καπεταναίους. Ἀλλὰ τούς εἶδε, βέβαια, μὲ τὰ μάτια τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου πὸν πλάϊ του ἔμεινε, ἓνα ὀρισμένο διάστημα χρόνου, ως ὑπασπιστῆς και ἐπιτελής. Στὶς 18 Ἰουλίου τοῦ 21 (μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο), ἀπέπλευσε μαζί του ἀπὸ τὴ Μασσαλία. Στὸ ὑδραῖικο μπρῖκι ἦταν ὁ Raybaud μὲ ἄλλους τέσσερες συμπατριῶτες του. Καὶ οἱ πέντε Γάλλοι ἀξιωματικοὶ βρέθηκαν μαζί, χωρὶς νάχουν συνεννοηθῆ μεταξὺ τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλήρωμα, οἱ ἐπιβάτες ἦταν ὀγδόντα· οἱ πέντε Γάλλοι, μερικοὶ Ἰταλοὶ ἀπὸ τὸ Πεδεμόντιο, και ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνας πού, ὅπως γράφει ὁ Raybaud «ἐπέστρεφαν σὴν πατρίδα τους γιὰ νὰ τὴν ὑπηρετήσουν μὲ τὸ θάρρος τους, μὲ τὰ μπράτσα, καθὼς και μὲ τίς

γνώσεις πὸν εἶχαν πάει ν' ἀντλήσουν στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία». Καὶ ἀναφέρει ὁ Raybaud τὰ ὀνόματα τοῦ Νικολάου Λουριώτη, τοῦ Γεωργίου Πραΐδη, τοῦ Γεωργίου Σέκερη, τοῦ Σεβαστοπούλου, τοῦ Ψύλλα, τοῦ Παυλίδη, τοῦ Κατινάκη. Ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας αὐτοὺς συνδέθηκαν τόσο μὲ τὸν Μαυροκορδάτο πὸν ἔγιναν ὀπαδοὶ του. Ὁ πρίγκιψ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἦταν ἠγετική φυσιογνωμία. Ὅπως εἶχε σαγηνεύσει στὴν Πίζα τὸ ζεῦγος Shelley κ' ἔκαμε τὸν ποιητὴ νὰ τοῦ ἀφιερῶσῃ - «ὡς δείγμα θαυμασμοῦ, ἀγάπης καὶ φιλίας» - τὸ δραματικό του ποίημα «Ἑλλάς», πὸν τελειώνει μὲ τὸ θαυμάσιο χωρικό:

«*The world's great age begins anew,*

The golden years return...»,

ἔτσι ἔδωσε κοντά του καὶ τοὺς περισσότερους νεαροὺς Ἕλληνας πὸν ἔτυχε νὰ ταξιδέβουν μαζί του. Τὸ ταξίδι αὐτὸ - ἓνα ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα θρυλικὰ καὶ ἐπικίνδυνα ταξίδια τῶν Ἑλλήνων ἐπάνω στὰ κύματα τῆς Μεσογείου - ἦταν μιὰ σταυροφορία πὸν δὲν εἶχε πίσω της κανένα κράτος, κανέναν αὐτοκράτορα ἢ βασιλέα, κανέναν Πάπα, κανένα στήριγμα. Τὸ μόνο στήριγμα ἦταν ἡ καρδιά τῶν ἴδιων τῶν αὐτοσχέδιων σταυροφόρων, καὶ προπάντων ἡ καρδιά ἐκείνου πὸν εἶχε καὶ τὸ ἰσχυρότερο, ἀνάμεσα σ' ὅλους, πνεῦμα.

13

Πρὶν ξεκινήσουν ἀπὸ τὴ Μασσαλία, οἱ ἐφημερίδες τῶν Παρισίων εἶχαν γράψει, ὅτι ἡ Πάτρα, τὸ κάστρο της, εἶχε πέσει στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Ἐτσι ἀποφάσισαν νὰ κατευθινθοῦν ἐκεῖ, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος Γερμανὸς περιμενε, συνεννοημένος μὲ τὸν ἐξόριστο Ἰγνάτιο, τὸν τέως μητροπολίτη Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου καὶ πρόεδρο, ὕστερα, τῆς ἐκκλησίας Οὐγγροβλαχίας, τὰ πολεμοφόδια πὸν ἔφερεν ὁ Μαυροκορδάτος. Προνοητικός, ὁμῶς, ὁ ἠγέτης, σκέφθηκε - ἀφοῦ εἶχε φθάσει τὸ πλοῖο, στὶς 31 Ἰουλίου, στὸ στενὸ πὸν χωρίζει τὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸν Μοριά - νὰ τραβήξῃ πρὸς βορρᾶν, πρὸς τὴν Κεφαλληνία. Καὶ στριφογύριζε τὸ μπρῖκι ὀλόκληρη τὴν πρώτη Αὐγούστου ἀναζητώντας κανένα ἑλληνικὸ πλοιάριο πὸν θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ θετικὲς πληροφορίες. Πρὸς τὸ βράδυ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἀπάντησαν οἱ περιπλα-

νώμενοι μιὰ κεφαλλονίτικη ψαροπούλα και πληροφορήθηκαν, ὅτι στοὺς κάστρο τῶν Πατρῶν, καθὼς και ὁ ὅλα τὰ ὄχυρά τῆς Ἑλλάδος, κυματίζει ἀκόμα ἡ ἡμισέληνος.

Τὸ κάστρο τῶν Πατρῶν θὰ εἶχε πέσει, τρεῖς περιποῦ μῆνες πρίν, ἀν δὲν ἔσπευδε ὁ Γιουσοῦφ Πασᾶς νὰ βοηθήσῃ τοὺς πολιορκημένους Τούρκους. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης, ὁ Μπενιζέλος Ροῦφος, ὁ Ἀνδρέας Λόντος και ὁ Νικόλαος Λόντος τὸ εἶχαν σφίξει τὸ κάστρο τόσο πού, ἀν καθυστεροῦσε ὁ Γιουσοῦφ δυὸ - τρεῖς μέρες, θὰ εἶχε κυριευθῆ. Καὶ θάταν τότε ἀδύνατο νὰ τὸ πλησιάσῃ ὁ ἑλληνομαθῆς πασᾶς τῆς Εὐβοίας πού, ἐνῶ ἦταν ἀδίστακτος γιὰ τὸ κακὸ και παρέδωσε τὴν πόλη τῶν Πατρῶν στοὺς πῦρ και τὸν ἄμαχο πληθυσμὸ τῆς στοὺν πῦρ ἀποτροπαιο θάνατο, δὲν εἶχε τὴν τόλμη ν' ἀντιμετωπίσῃ τίς ὁμάδες τῶν πολεμιστῶν πού τὸν περίμεναν στοὺν Ὀμπλὸ ἢ και λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη πόλη. Τίς σκηνές αὐτὲς τίς παρακολούθησε και ὁ Ρουμελιώτης Ἰωάννης Μακρογιάννης πού εἶχε, εἰκοσιπέντε χρονῶν τότε, σταλῆ ἀπὸ τὴν Ἄρτα στὴν Πάτρα γιὰ νὰ ζητήσῃ ὁδηγίες γιὰ τὸν ἀγῶνα.

Ὅταν ἔμαθε, λοιπόν, τὰ θλιβερά νέα ὁ Μαυροκορδάτος, ἀποφάσισε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς πρώτη σκάλα τὸ Μεσολόγγι, χωρὶς νὰ ξέρῃ κἂν ἀν εἶχε ἐπαναστατήσῃ ἡ πόλη πού τάχθηκε νὰ γίνῃ ἀργότερα ἓνα παγκόσμιο σύμβολο. Ἀφοῦ ἀγκυροβόλησε, στίς 2 Αὐγούστου, ἔστειλε στὴν πόλη τὸν Παυλίδη και τὸν Ψύλλα, μὲ μιὰ βάρκα, γιὰ τὰ μάθουν τί γίνεται. Τῆ νύχτα γύρισαν οἱ δυὸ τους και ἀνάγγειλαν, ὅτι τὸ Μεσολόγγι εἶχε πραγματοποιήσῃ μιὰν ἀναιμάκτη ἀνταρσία και ὅτι εἶχαν φυλακισθῆ ὁ διοικητῆς και οἱ τουρκικὲς οἰκογένειες πού ζοῦσαν ἐκεῖ.

14

Τὴν ἄλλη μέρα, ἀφοῦ ἀνέβηκαν στοὺς ὑδραῖικο μπρίκι μερικοὶ πρόκριτοι τοῦ Μεσολογγίου, μπῆκαν ὁ Μαυροκορδάτος και ὅσοι ταξίδεψαν μαζί του σὲ μικρὲς βάρκες - στὰ «μονόξυλα», ὅπως τὰ ὀνόμαζαν - γιὰ νὰ διασχίσουν τὴ λιμνοθάλασσα. Ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶχαν βγῆ στὴν ἀκτὴ νὰ τοὺς ὑποδεχθοῦν. Ὅταν πάτησαν τὸ πόδι τους στὴ γῆ, ἔγιναν δεκτοὶ μὲ τουφεκίδι - ἐκρότησαν και μερικὰ κανόνια - και ἀκούσθηκε ἡ κραυγὴ «ζήτω ἡ

ἐλευθερία» πὸν ἀντήγησε χιλιάδες φορές. Ὁ *Maxime Raybaud* παραθέτει στὴν ἀφήγησή του τὶς λέξεις «ζήτω ἡ ἐλευθερία» στὰ ἑλληνικά. Καὶ τὶς μεταφράζει καὶ γαλλικά: «*vive la liberté*». Σπεύδει, ὅμως, νὰ προσθέσῃ τὴ φράση: «Ζητῶ συγγνώμη ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ πὸν τοῦ δίνω εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ τὴν εἶχε μαντεύσει».

Ἄφοῦ, δοκιμάζοντας πρώτη φορὰ ὁ *Raybaud* τὴν ἑλληνικὴ φιλοξενία, ἦπιε πρῶτα τὸν καφέ του καὶ ὕστερα ἔφαγε καλὰ στὸ σπίτι πὸν εἶχε προετοιμασθῆ γιὰ τοὺς ξένους, ἀφῆκε τὸν *Μαυροκορδάτο* - τὸν ἄνθρωπο τῆς ἡμέρας πὸν τ' ὄνομά του συνδέθηκε, ἀπὸ τότε, στενὰ μὲ τὸ *Μεσολόγγι* - ν' ἀνταλλάξῃ σκέψεις μὲ ὄσους εἶχαν συγκεντρωθῆ γύρω του (ὄλοι, ὅπως γράφει, ὀνόμαζαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον «καπιτάνο») καὶ βγήκε, μαζὶ μὲ τοὺς συμπατριῶτες του, νὰ ἰδῆ τὴν πόλη. Τρία πράγματα τοῦ ἔκαμαν ἐντύπωση: οἱ ὠραῖες γυναῖκες (ἔτσι τοῦλάχιστον τοῦ φάνηκαν, ὅπως λέει, οἱ περισσότερες *Μεσολογγίτισσες* πὸν εἶχαν βαμμένα κόκκινα τὰ νύχια τους καὶ χρωματίσει τὰ χεῖλη τους μὲ ἄγουρο ἀμύγδαλο), οἱ πολλὲς ἐκκλησίες πὸν τὸ ἐσωτερικὸ τους ἦταν ἀρκετὰ διακοσμημένο, καὶ οἱ πολλοὶ καφενέδες στὶς καλὰ ἐφοδιασμένες ἀγορές. Στους καφενέδες αὐτοὺς μαζεύονταν, ὅπως γράφει, «οἱ ἀργόσχολοι τοῦ τόπου πὸν πήγαιναν ἐκεῖ νὰ μάθουν ἢ νὰ φέρουν ἢ νὰ συζητήσουν τὰ νέα τῆς ἡμέρας». Ὅταν ἔφθασε, «ὄλες οἱ φῆμες, καθὼς καὶ ὄλες οἱ συζητήσεις, στρέφονταν γύρω ἀπὸ τὴν πολιορκία πὸν ἀντιμετώπιζε ὁ Ἄλῃς στὸ κάστρο του τῶν Ἰωαννίνων», λέει σὲ μὴν ὑποσημείωση ὁ *Γάλλος ἀξιωματικός*, προσθέτοντας, ὅτι τὰ *Γιάννενα* ἀπέχουν τέσσερες ἡμερῆσις πορεῖες ἀπὸ τὸ *Μεσολόγγι*.

Ἀπὸ ἑκεῖ πάνω, ἀπὸ τὰ *Γιάννενα*, εἶχε φύγει ἤδη - χωρὶς νὰ μαρτυρήσῃ στὸν Ἄλῃ πασᾶ τὴν πρόθεσή του νὰ τὸν ἐγκαταλείψῃ - ἓνας ἄλλος Ἕλληνας μὲ φωτεινὸ πνεῦμα καὶ βαθεῖα γνώση τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἡ δευτέρη ἡγετικὴ πολιτικὴ φυσιογνωμία τοῦ καιροῦ ἐκείνου πὸν ἦταν ἐπόμενο νὰ διασταυρωθῆ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ μὲ τὸν *Μαυροκορδάτο*. Ἦταν ματρός· εἶχε σπουδάσει στὴν Ἰταλία. Εἶχε συνάψει, στὰ *Γιάννενα*, ἐρωτικὲς σχέσεις μὲ τὴν ἀδελφὴ τῆς *θουρικῆς Βασιλικῆς* πὸν ἦταν ἡ παρηγοριά τοῦ γέροντος Ἄλῃ πασᾶ. Τ' ὄνομά του ἦταν Ἰωάννης *Κωλέτιης*. Τὸν χειμῶνα τοῦ

1820-1821 είχε καταφύγει στα βουνά της Ἡπείρου καὶ πολέμησε. Ὁ Θανάσης Πετσόλης-Διομήδης ἔχει πολὺ ὑποβλητικὰ συλλάβει, στὸ τελευταῖο του ἔργο «Ἑλληνικὸς Ὁρθρος», τὴν ὑπέροχη περιπέτεια. Τὴ σκηρὴν τοῦ ἀποχωρισμοῦ τοῦ Κωλέττη ἀπὸ τὰ βουνά του τὴν περιγράφει ὡς ἐξῆς: «ἔβαλε» τὰ δεκαπέντε παλικάρια ποὺ εἶχαν ἀπομείνει μαζί του «σὲ μιὰ γραμμὴ, ἀπάνω στὸ διάσελο, μὲ πρόσωπο κατὰ τὸ Συρράκο» (τὸ πατρικὸ του χωριὸ ποὺ ἦταν καὶ ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα καὶ ὅπου γεννήθηκε ἀργότερα καὶ ὁ Κώστας Κρυστάλλης), «καὶ τοὺς πρόσταξε νὰ ρίξουν ἀπὸ τρεῖς ντουφεκιᾶς ὄλοι μαζί, στὸν ἀέρα. Ἀφοῦ χαιρέτησαν ἔτσι τὰ γονικά τους χῶματα καὶ τ' ἀποχαιρετήσαν, ἔκαναν ὄλοι τὸ σταυρὸ τους καὶ κίνησαν τὸν κατήφορο κατὰ τὸ ἐπαναστατημένο Μεσολόγγι».

Πρὶν ἀκόμα γίνῃ τὸ Μεσολόγγι ἡ Ἱερουσαλὴμ τοῦ Ἔθνους, ὄλοι κινουῦσαν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Μὲ τὸν θαναμάσιο Μάρκο Μπότσαρη ἐκεῖ συνδέθηκε ὁ Μαυροκορδάτος. Ἐκεῖ πῆγε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς, ἀφοῦ πολέμησε μὲ τοὺς Κεφαλλονῖτες του στὸ Γεροκομεῖο τῶν Πατρῶν καὶ στὸ Σαραβάλι, κ' ἐκεῖ τὸν γιάτρεψε-εἶχε πάθει τῦφο-ὁ Κωλέττης. Ἐκεῖ ἔφεραν νεκρὸ-στὶς 10 Αὐγούστου τοῦ 1823 (μὲ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο) τὸν Μάρκο Μπότσαρη «τριάκοντα ἐπτὰ βολαὶ κανονίου, ἀνὰ πᾶν τέταρτον τῆς ὥρας, ἀνήγγειλον τὴν ἡλικίαν τοῦ Μάρκου», γράφει στὰ «ἀπομνημονεύματά» του ὁ Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς ποὺ πρῶτος, μαζί μὲ τὸν ἀρχιερέα, ἔριξε «γῆν» γιὰ νὰ θάρῃ «τὰς μεγάλας ἐλπίδας, τὰς ὁποίας ἐν αὐτῷ ἔτρεφεν ἡ πατρίς». Κ' ἐκεῖ, στὸ Μεσολόγγι, ἔφθασε, στὶς 24 Δεκεμβρίου τοῦ 1823, ὁ ποιητὴς ποὺ ἐξαγιασθῆκε σὴν ἱερῇ μας γῆ, ὁ Λόρδος Μπάϊρον, καὶ δυὸ μέρες ἀργότερα εἶχε μιὰ πολεμικὴ σύσκεψη μὲ τὸν Μαυροκορδάτο καὶ τὸν Μεταξᾶ ποὺ τὴν ἔχει περιγράψει ὁ τελευταῖος. Καὶ ποῖος δὲν πῆγε στὸ Μεσολόγγι καὶ πόσοι ἔμειναν γιὰ πάντα ἐκεῖ καὶ δὲν ἔφυγαν πιά ποτέ! Ἡ μόνη τους ἔξοδος ἦταν πρὸς τὴν ἀθανασία.

15

Ὁ Rouquerville ποὺ γνώρισε καλὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση γράφει κάτι ποὺ πρέπει νὰ τὸ προσέξουμε ἰδιαίτερα. Μιλώντας γιὰ

τὸ ἔτος 1820 - ἄρα, γιὰ ἓνα ἔτος πὸν ἦταν ἀκόμα ἔτος προσδοκίας καὶ φόβου μέσ' στὸ σκοτάδι -, γράφει, ὅτι ξαφνικά, ἀπὸ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, βρέθηκε στὰ χεῖλη ὄλων ἓνα ὄνομα πού, ὡς τότε, εἶχε πέσει σὲ ἀχρηστία, τὸ ὄνομα: Ἑλλάς.

Ἔτσι σημειώνονται τὰ θαύματα. Πρὶν γίνων οἱ Γραικοὶ ἄξιοι γιὰ τὸ θαῦμα, ἀπέφευγαν νὰ προφέρουν τ' ὄνομα πού, χωρὶς ἄλλο, ἐγνώριζαν. Καὶ ξαφνικά τὸ ἐπρόφεραν. Τὸ εἶχαν αἰῶνες κρυμμένο μέσα τους. Καὶ κάποια μέρα - μιὰ μέρα πὸν ἦταν ἀκόμα νύχτα βαθεῖα - ἀπεφάσισαν νὰ ἐκστομίσουν τὰ πέντε αἰῶνια γράμματα, ἀπεφάσισαν (ὅπως προσθέτει ὁ *Rouquerville*) νὰ μιλήσουν γιὰ « πατρίδα », γιὰ « δόξα », γιὰ « βωμοὺς πὸν πρέπει ν' ἀναστηλωθοῦν ».

Τί εἶχε συμβῆ; Στὸ 1820 δὲν εἶχε συμβῆ ἀκόμα τίποτε τὸ φανερό. Εἶχε, ὅμως, κυκλοφορήσει ἓνα μυστικό. Τὸ μέγα μυστικὸ λεγόταν Φιλικὴ Ἑταιρεία. Πρῶτος πυρήνας τῆς ἦταν ὁ ὄριμος Νικόλαος Σκουφᾶς (βαδύ του βίωμα ἢ τραγωδία τοῦ Ρήγα) καὶ ὁ νεαρός Ἀθανάσιος Τσακάλωφ. Ἡ ἑταιρεία ιδρύθηκε στὴν Ὀδησσό, στὸ 1816, μὲ τρίτον εἶτε τὸν Ἐμμανουὴλ Ἐάνθο εἶτε τὸν Παναγιώτη Ἀναγνωστόπουλο. Ὄταν ἡ ἔδρα τῆς μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε γενναϊόδωρο χορηγὸ καί, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σκουφᾶ, « πραγματικὸν ἀρχηγόν » τῆς, ὅπως γράφει ὁ Διονύσιος Κόκκινος στὸ ἱστορικὸ του ἔργο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση πὸν ἀποτελεῖ συγγραφικὸν ἄθλο, τὸν Τριπολιτσιώτη μεγαλέμπορο Παναγιώτη Σέκερη, ἀδελφὸ τοῦ Γεωργίου πὸν ταξίδεψε μαζί μὲ τὸν Μανροκορδάτο καὶ τὸν *Kaybaud*. Πῶς μπορούσε, ὅμως, νὰ πιᾶση ἡ μεγάλη αὐτὴ ὑπόθεση, ἂν γινόταν γνωστό, ὅτι στὴν κορυφὴ τῆς ἑταιρείας - μέλη τῆς « ἀρχῆς » πὸν διοικοῦσε τὰ πάντα - ἦταν μερικοὶ ἔμποροι κ' ἓνας σπουδαστής; Τὸ μέγα, λοιπόν, μυστικὸ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀκόμη μυστικώτερο μ' ἓναν ψίθυρο πὸν ἔφθασε στ' αὐτιὰ χιλιάδων ὑπόδουλων ἐλλήνων, μὲ τὴ φήμη, ὅτι ἡ ἀρχὴ - « αὐτὴ ἡ δύναμη, ἡ σκοτεινὴ, ἡ ἀθέατη πὸν ἀπ' αὐτὴν ἐκπορεύονταν τὰ πάντα », ὅπως ἔγραψε, στὸ 1824, ὁ *Alphonse Rabbe* - ἦταν ἓνα μεγάλο χριστιανικὸ κράτος ἢ ἔστω ὁ Καποδίστριας πὸν ἦταν ἀκόμα ὁ πανίσχυρος ὑπουργὸς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας.

Ναί, ποτὲ στὴν παγκόσμια ἱστορία τόσο ἄσημοι ἄνδρες - ἀπλοὶ ἰδιῶτες - δὲν κατάφεραν νὰ τὸ τόσο σημαντικό πὸν ἐγκαινίασε μιὰ νέα ἐποχὴ στὴν *Εὐρώπη ὀλόκληρη*. Μέσα σ' ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα, οἱ « ἀπόστολοι » τῆς μυστικῆς ἑταιρείας καὶ τῆς ἀκόμα πὸ μυστικῆς « ἀρχῆς » εἶχαν ὀργώσει τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ τὰ Ἐπτάνησα, σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ὀλόκληρη τὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Χιλιάδες εἶχαν μνηθῆ, ὅταν, τὸν Ἀπρί- τοῦ 1820, δέχθηκε μ' ἐνθουσιασμὸ ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγία, μόνος καὶ ἀπόλυτος πὰ ἀρχηγός, ὁ στρατηγὸς τοῦ Τσάρου Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης. Ὁ Καποδίστριας ἤξερε καλὰ τὸ μυστικὸ - τὸ ἤξερε καὶ πρὶν τοῦ τὸ ἐμπι- στευθῆ ὁ Ὑψηλάντης, γιὰ τὸ εἶχε μιλήσει ὁ Ξάνθος, καθὼς καὶ ὁ ἄγνω- στός του δῆθεν συγγενὴς Γαλάτης - καί, ἂν καὶ εἶχε τὶς ἐπιφυλάξεις του, τὸθαψε μέσα του. Ὁ Ἀλῆ πασᾶς τὰ εἶχε ὅλα μυριστῆ καὶ ἔπαιζε τὸ δικό του παιχνίδι. Μόνον ἢ « Ὑψηλὴ Πύλη » θεωροῦσε ἀστεία τὰ ὅσα καταγ- γέλλονταν, προπάντων ἂν τὰ μνηοῦσε ὁ Ἀλῆ πασᾶς, καί, ὅπως ὁ ἀπατημένος σύζυγος πὸν ξυπνάει μόνον, ὅταν ξεσπάσῃ τὸ σκάνδαλο, πίστεψε τελευταία στὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ πίστεψε, ὅταν τὴν αἰσθάνθηκε ἐπάνω της νὰ καίῃ.

16

Ἔτσι ξαναθυμῆθηκαν πάλι ὅλοι - ἢ μᾶλλον μετέφεραν ἀπὸ τὴν αἰώνια μνήμη τοῦ Γένους στὰ χεῖλη τους - τὸ ὄνομα « Ἑλλάς » προτοῦ ἐπαναστα- τήσουν. Καὶ ἀπὸ τῆ στιγμῆ πὸν τὸ ξαναθυμῆθηκαν, δὲ μποροῦσαν παρὰ νὰ ἐπαναστατήσουν. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει σημασία, ποὺς ἄρχισε πρῶτος καὶ ποὺς δεύτερος, σὲ ποιο σημεῖο τοῦ Μοριᾶ ἀκούσθηκε τὸ πρῶτο του- φέκι καὶ σὲ ποιο τὸ δεύτερο. Τὶς ἴδιες μέρες - στίς 23 Μαρτίου - στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ Ἑλληνικοῦ, στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, φόρτωσε ὁ ἔξοχος Σερραῖος Ἐμμανουὴλ Παπᾶς ὄπλα καὶ πολεμοφόδια στὸ πλοῖο τοῦ Χατζῆ Βισβίζη καὶ τὰ πῆγε στὸ " Ἁγιον " Ὄρος, στὴν περιλάλητη μονὴ τοῦ Σω- τήρος Χριστοῦ, τοῦ Ἐσφιγμένου. Σοφὰ φρόντισε ἢ παράδοση - ἢ λαϊκὴ καὶ ἢ λογία - νὰ συγχωνεύσῃ ὅλα τὰ ξεκινήματα σ' ἓνα συμβολικὸ μέγα ξεκί- νημα καὶ νὰ τὸ συνδυάσῃ μὲ τὴν ἅγια ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεο- τόκου. Ἄν στηριχθοῦμε στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερ- μανοῦ, τοῦ ἐνδόξου Δημητσανίτη, τὰ πράγματα καὶ τὰ πνεύματα εἶχαν

φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε «οἱ ἐν Πάτραις Τοῦρκοι, μαθόντες τὰ τοιαῦτα, ἔμβασαν εὐθὺς τὰς φαμίλιας τῶν εἰς τὸ Κάστρον· εἶτα τῇ 21ῃ Μαρτίου ἐξῆλθον ἔνοπλοι εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως καὶ περιεκύκλωσαν πρῶτον τὸ ὀσπίτιον τοῦ Ἰωάννου Παπαδιαμαντοπούλου» (τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ Ἑλληνοῦ), «ὅπου ὑπόπτενον, ὅτι εὐρίσκονται ἐναποτεθειμένα ἄρματα ἀλλὰ, μὲ τὸ νὰ εὔρον κεκλεισμένας τὰς θύρας, ἄρχισαν τὸν πόλεμον ἐξωθεν, καὶ τοῦ ἐφόνευσαν εἰς τὸ παράθυρον ἓνα ἄνθρωπον· ὕστερα ἔβαλον πυρκαϊὰν εἰς τὰ πέριξ ὀσπίτια. Εἰς δὲ τὴν Μητροπόλιν δὲν ἐτόλμησαν νὰ πλησιάσουν, νομίζοντες, ὅτι εὐρίσκοντο μέσα Ἑλληνοὶ κεκρυμμένοι ἐκτυποῦσαν ὁμῶς ἀπὸ τὸ Κάστρον μὲ τὰ κανόνια τόσον τὴν Μητροπόλιν, ὅσον καὶ ἄλλα ὀσπίτια· ἡ δὲ πυρκαϊὰ ἐκτανθεῖσα κατέκαυσεν ἱκανὰ ὀσπίτια· ὅτε τινὲς τῶν Ἑλλήνων ὀπλισθέντες ἐξῆλθον εἰς τοὺς δρόμους, οἱ δὲ Τοῦρκοι εὐθὺς ἐκλείσθησαν εἰς τὸ Κάστρον». Καὶ τότε, δυὸ - τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα, «ἐμβῆκαν εἰς τὰς Πάτρας», μὲ πεντακόσους ὀπλισμένους ἄνδρες, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν καὶ ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης - τοὺς εἶχε ἀπαλλάξει ἤδη ἀπὸ κάθε δισταγμοῦ μέσα τους ὁ Ἀσημάκης Φωτήλας, στὴ σύσκεψη τῆς Ἁγίας Λαύρας πὸν ἔγινε στὶς 10 Μαρτίου - «καὶ εὐθὺς ἔγινε στενοτάτη πολιορκία τῶν Τουρκῶν εἰς τὸ φρούριον. Κατὰ δὲ τὰς πρώτας προσβολὰς ἐφονεύθησαν τινὲς τῶν ἐχθρῶν, ὅτε ἠρίστευεν ὅτι Παναγιώτης Καραντζᾶς» (ἓνας ἀπλὸς Πατρινοῦς βιοτέχνης πὸν ἀναδείχθηκε στρατιωτικὸς ἠγέτης) «καὶ ὁ Σταμάτης Κουμανιώτης, ὅστις ἐφονεύθη...». Καὶ οἱ Κεφαλλονῆτες καὶ Ζακυνθῖνοι πὸν ζοῦσαν στὴν Πάτρα ἀγωνίσθησαν ἄριστα μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν φαρμακοποῖδ Νικόλαο Γερακάρη. Στὶς 20 ὡς τὶς 22 Μαρτίου εἶχαν, ἐπίσης, ξεσηκωθῆ καὶ ἔδιωξαν τοὺς Τούρκους ἀπὸ ὀρισμένα τμήματα τῆς Γορτυνίας οἱ Πλαπονταῖοι καὶ οἱ Δεληγιανναῖοι (οἱ Παπαγιαννόπουλοι ἢ Παπαγιανναῖοι, ὅπως ὀνομάζονταν τότε). Καὶ τὶς ἴδιες μέρες πῆρε τὴ μεγάλη ἀπόφαση ὁ Πετρόμπετης Μαυρομυχάλης. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν γράφει, ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι παρακινήθησαν ἀπὸ τοὺς «ἀρχηγοὺς τῆς τῶν Πατρῶν πολιορκίας... νὰ μὴν ἀναβάλουν τὸν καιρὸν», ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Κολοκοτρῶνης - ὁ Γενναῖος, ὅπως τὸν μετονόμασε ὁ λαός, ὅταν, στὸ 1821, καπετάνιος σὲ ἡλικία δεκαπέντε χρονῶν, ἔπιασε κοντὰ στὴν Τριπολιτσά καὶ πῆγε

στον πατέρα του έναν « διακεκριμένον διὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν κακίαν του » ἀράπη - γράφει, ὅτι οἱ πρόκριτοι τῆς Μάνης πήραν, στὶς 17 Μαρτίου, τὴν ἀπόφαση νὰ σηκώσουν τὰ ὅπλα. Πάντως, στὶς 23 Μαρτίου μπήκαν στὴν Καλαμάτα οἱ πρώτοι Μανιάτες καὶ ἀκολουθοῦσε, μὲ δυὸ χιλιάδες ἄνδρες, ὁ Πετρόμπεης, ὄχι πιά ὡς ἡγεμὼν τῆς Μάνης, ἀλλὰ ὡς « ἀρχιστρατήγος τῶν Σπαρτιατικῶν στρατευμάτων »· καὶ εἶχαν ἐνωθῆ μὲ τοὺς Μανιάτες καὶ ὁ Ἀναγνωσταρᾶς καὶ ὁ Παπαφλέσσας καὶ ὁ Νικηταρᾶς καὶ ὁ Κεφάλας καὶ πολλοὶ ἄλλοι. « Μαζὶ μὲ αὐτοὺς συνεβάδιζε κρατῶν μακρὰν ράβδον καὶ χωρὶς ὅπλων καὶ φέρον τὸ ἐρυθρὸν ἔνδυμα τοῦ ἀξιωματικοῦ τῶν ἐπτανησιακῶν ταγματίων ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ὡσὰν ἀλλόκοτος ὁδοιπὸρος μεταξὺ τῶν ἐνόπλων », ὅπως γράφει χαρακτηριστικώτατα ὁ Διονύσιος Κόκκινος. Καὶ ὁ Σπῦρος Μελάς - στὸ βιβλίο του « Ὁ γέρος τοῦ Μοριᾶ », στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξαιρέτα ἔργα ποὺ ἀφιέρωσε στοὺς ἥρωες τοῦ 21-γράφει, ὅτι ἡ μορφή τοῦ Κολοκοτρώνη « ἦταν χτυπητή, μὲ τὸ κράνος, τὴ φλογάτη στολή τοῦ ταγματάρχη, στὸ σύνταγμα τοῦ δούκα τῆς Ὑόρκης, τὴν ὁμορφὴν σέλα του, καλὰ σφιγμένη στὸ καμαρωτὸ ἄλογο ποὺ τοῦδωσε ὁ Μούρτζινος » (δηλαδή, ὁ Μανιάτης φίλος του Παναγιώτης Τρουπάκης). Καὶ προσθέτει ὁ Σπῦρος Μελάς: « Τὰ ψαρὰ μαλλιά του ἔπεφταν κυματιστὰ στοὺς ὤμους, τὸ μάτι ἔλαμπε, χαρούμενο κι ἀνυπόμονο, κάτω ἀπὸ τὸ πυκνὸ φρύδι· ἀέρας ἀσφάλειας καὶ ἠρεμῆς ἐπιβολῆς φουσοῦσε ἀπ' ὅλη τὴ μορφή του ».

Ὁ Κολοκοτρώνης, ὅπως γράφει ὁ ὑπασπιστής του Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος στὰ « Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως », εἶχε περάσει μὲ « τρεῖς συντρόφους του εἰς τὴν Σκαρδαμούλαν τῆς Μάνης εἰς τὸν φίλον του Παναγιώτην Μούρτσινον », « τὴν 6 Ἰανουαρίου 1821 ». Ἐκεῖ δὲν ἔκαμε ἄλλο τίποτε παρὰ νὰ συμφιλιώσῃ καὶ νὰ ἐμπνέῃ τοὺς καπεταναίους τῆς Μάνης καὶ τῆς Μεσσηνίας. « Τέλος ἐσυνάχθησαν καὶ ἐβγήκαν εἰς τὰς 22 Μαρτίου εἰς τὰς Καλάμας ». Σ' ἐμὴν ὑποσημείωση παρατηρεῖ ὁ Φωτάκος: « Τὴν αὐτὴν ἡμέραν » (ἂν στὶς 22 ἢ 23 Μαρτίου, αὐτὸ δὲν ἔχει σημασίαν) « ἄρχισεν ἡ ἐπανάστασις εἰς τὰς Πάτρας καὶ μίαν ἡμέραν πρωτότερα εἰς τὰ Καλάβρυτα. Παντοῦ λοιπὸν εἰς τὴν Πε-

λοπόννησον ἔγνε συγχρόνως ἢ ἐπανάστασις. Ἐπὶ περὶ ἐργον εἶναι» (καὶ ἔχει δίκιο προβαίνοντας ὁ Φωτάκος στὴν παρατήρηση αὐτῆ) «πῶς ἐχώρουν εἰς τὸν νοῦν τοῦ κυρίου Τρικούπη» (τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη, ποῦ εἶχε τέτοιο πείσμα, ὥστε καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοσις τῆς ἱστορίας του δὲ θῆκε νὰ προσέξῃ τίς παρατηρήσεις ποῦ τοῦ ἔγιναν), «ὅτι ἀνθημερὸν ὅσοι καπεταναῖοι ἦσαν εἰς τὴν Μάνην ἄκουσαν τὴν ἐπανάστασιν τῶν Πατρῶν καὶ ἐκινήθησαν. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ Π. Πατρῶν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του... καὶ φαίνεται, ὅτι ἀπὸ ἐδῶ ὁ Ἱστορικός μας τὰ ἔλαβεν».

Σωστὸ εἶναι, λοιπὸν, αὐτὸ ποῦ γράφει ὁ συνετὸς Φωτάκος. Ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι ἐπαναστάτησαν μαζί. Ἐπὶ δὲν θὰ ἐπαναστατοῦσαν ὅλοι μαζί, ἂν δὲν τοὺς ἄναβε τὰ αἵματα καὶ τὰ πνεύματα ὁ ἀρχιμανδριότης Γρηγόριος Δικαῖος, ὁ περίφημος Παπαφλέσσας. Ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, εἶδε - ὅταν ἔφθασε, στὶς ἀρχὰς τοῦ 21, στὴν Πελοπόννησο - ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀλήθεια, καὶ γέμισε τὸν κόσμον ψέματα. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς λέει στὰ ἀπομνημονεύματά του ποῦ τὰ γράφει στὸ διάστημα τοῦ ἀγῶνος (πέθανε στὸ Ναύπλιο στὸ 1826), ὅτι ὁ Παπαφλέσσας («Γρηγόριός τις, Δικαῖος λεγόμενος») «ἄνθρωπος ἀπατεὼν καὶ ἐξωλέστατος περὶ μηδενὸς ἄλλον φροντίζων εἰμὴ τίνι τρόπῳ νὰ ἐρεθίσῃ τὴν ταραχὴν τοῦ ἔθνους..., τοὺς ἐβεβαίωνε» (ἐβεβαίωνε τοὺς προκρίτους τῆς Πελοποννήσου ποῦ συγκεντρώθηκαν, στὶς 17 Ἰανουαρίου τοῦ 21, στὴ Βοστίτσα, ὅπου παρευρέθη καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν) «ὅτι εἶναι τὰ πάντα ἔτοιμα, πλάτων μιλιούνια ἄπειρα κατατεθειμένα ἕνεκα τούτου εἰς διάφορα Ταμεῖα, ἐφόδια πολεμικὰ καὶ πυροβόλα ὄργανα ἀναρίθμητα, ἐναποκείμενα εἰς διαφόρους τόπους, δυνάμεις στρατιωτικῶς διορισμέναις ἀπὸ μέρους τῆς Ρωσίας πρὸς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων, πλοῖα πολλὰ καλῶς ὠπλισμένα καὶ ἐφωδιασμένα, καὶ ἄλλα τοιαῦτα παίγνια τῆς φαντασίας...». Φυσικὰ, ἀρκετοὶ τὸν κατάλαβαν, καί, ὅπως διηγεῖται ὁ Φωτάκος στὴ βιογραφία τοῦ Παπαφλέσσα, ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης παρατήρησε, στὴ σύσκεψη τῆς Βοστίτσας, ὅτι «ὅλα τὰ παρὰ τοῦ Δικαίου λεχθέντα εἶναι... σχεδὸν μυροπάντικα», καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ παραφερθῆ καὶ νὰ τοῦ φωνάξῃ: «εἶσαι ἄρπαξ, ἀπατεὼν καὶ ἐξωλέστατος»! Τὶ νὰκανε, ὅμως, ὁ Παπαφλέσσας; Ἦταν

ἀναγκασμένος νὰ λήη ψέματα. Κι ἀπὸ πολλοὺς ἔγινε πιστευτός, κ' ἐπαγίδευσε στὸ τέλος κ' ἐκείνους ἀκόμα πού, ὅπως ὁ Ἄνδρέας Ζαΐμης καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ἤξεραν, ὅτι ἔλεγε ψέματα. Ἡ καρδιά τους, στὸ βάθος, ἤθελε νὰ παγιδευθῆ. Μόνο στὸν Κολοκοτρῶνη πὸν μόλις ἔλαβε ἔγγραφη ἐντολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ἔσπευσε, ὡς μνημένος Φιλικός, νὰ ἐγκαταλείρη τὴ Ζάκυνθο καὶ νὰ φθάσῃ, σὺς ἀρχὲς τοῦ 21, στὸν ἀγαπημένο του Μοριᾶ, μόνο σ' αὐτὸν δὲν εἶπε κανένα ψέμα ὁ Παπαφλέσσας. Ἔγινε, μάλιστα, ὁ καπετὰν Θεωδωράκης συνένοχος τοῦ Παπαφλέσσα στὰ ἅγια ψέματα, προπάντων στὰ λόγια πὸν ἔλεγε ὁ ἀρχιμανδρῆτης στὸν Πετρόμπεη, «ὑπισχνόμενος αὐτῷ ἐνόρκως πολλὰς ἐπισήμους ὠφελείας», ὅπως γράφει ὁ Φωτάκος. Ὁ Παπαφλέσσας, παρατηρεῖ ὁ Σπῦρος Μελάς, «τᾶλεγε ὅλα στὸν Κολοκοτρῶνη καὶ μαζί ἔσπρωχναν τὸ παιχνίδι».

17

Τὸ παιχνίδι ἦταν μέγα. Ἀρχισε σὰν εἰδυλλιακὸ πανηγύρι, ἔγινε ἥρωικὸ ἔπος, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ὥρα φάνηκε, ὅτι εἶχε μέσα του καὶ τὰ σπέρματα τῆς τραγωδίας.

Ἄς ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὸ πανηγύρι. «Ἦταν πανηγύρι ἀληθινὸ ἢ ἐκστρατεία» τοῦ Πετρόμπεη στὴν Καλαμάτα, γράφει ὁ Σπῦρος Μελάς. Πολλὸ σωστά. Ἀλλὰ ὄχι μόνο τὴν ὥρα ἐκείνη ἢ ὅταν προχωροῦσε στὴν Ἀρκαδία ὁ Παπαφλέσσας μὲ περικεφαλαία καὶ μ' ἓνα «θεώρατο» καλόγερο, «παπᾶ Τούρταν ὀνομαζόμενον» ὡς προπομπὸ πὸν κρατοῦσε ψηλὰ ἓνα μεγάλο σταυρὸ στὸ χέρι, ὄχι μόνο σὺς περιστάσεις αὐτὲς ἔμοιαζε τὸ ξεσήκωμα τοῦ Γένους μὲ πανηγύρι. Δὲν ἔπαυε ποτὲ νᾶχῃ λίγο ἢ πολὺ τὸ χρωμα τοῦτο. Ὁ Μακεδὼν ἀγωνιστὴς πὸν ἰδιαίτερη πατρίδα του ἦταν ἡ Σιάιιστα, ὁ Νικόλαος Κασομούλης, διηγεῖται στὸ διαφωτιστικὸ ἔργο του «Ἐνθνημίματα στραιωτικά» τὴν ἐντύπωση πὸν τοῦ ἔκαμε τὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι, ὅταν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1825, κατάφερε καὶ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ μπεῖ: «Πατήσας τὸ ἔδαφος μὲ ἐφάνη, ὅτι ἐμβῆκα εἰς μίαν πανήγυριν. Ἐνῶ ἀκαταπαύστως ἐξακολουθοῦσεν ὁ πόλεμος εἰς τοὺς προμαχῶνας, πλήθος στραιωτῶν καὶ πολιτῶν, μὲ ὄλην τὴν ἀδιαφορίαν, ὡσὰν νὰ εὐρίσκοντο εἰς πανήγυριν, ἔτρεξαν νὰ μᾶς ἰδοῦν...» Αὐτὸ εἶναι τὸ αἰῶνιο ρωμαίικο, στὴν καλὴ

έννοια τοῦ ὄρου. Ὁ ἴδιος ὁ Κασομούλης περιγράφει πῶς, τέσσερα χρόνια πρίν, ἔγινε ἡ πρώτη του συνάντηση μὲ τὸν Κολοκοτρώνη. Εἶχε ἐκπορθήσει ὁ Γέρος τὴν Τριπολιτσά. Τὸν ἀναζήτησε ὁ Κασομούλης, εἰκοσιτριῶν τότε χρονῶν, στὸ σπίτι ὅπου εἶχε ἐγκατασταθῆ. Ἐφοῦ ἔφαγαν καὶ ἤπιαν καί, «μὲ τὰ ποτήρια ὄλοι στὸ χέρι», ἄκουγαν τὸν Κολοκοτρώνη νὰ λέγῃ παλιές ἱστορίες, «ἰδοὺ καὶ ὁ Π. Μούρτζινος Σπαρτιάτης, χαρούμενος ἐμβαίνει εἰς τὸ τραπέζι». Ὁ Παναγιώτης Τρουπάκης ἢ Μούρτζινος εἶπε στὸν φίλο του καπετὰν Θεωδώρακη νὰ προσέχῃ «νὰ μὴ τοῦ τὴν παίξουν» οἱ ἄλλοι ὀπλαρχηγοί. «Μόνον τοῦτο ἀπεκρίθη ὁ Κολοκοτρώνης· ἄφησε τοὺς κερατάδες, καὶ ἐγὼ τοὺς ταιριάζω, μὴ σὲ μέλλει. Προστάζει ἔπειτα νὰ λαλήσουν αἱ καρμύζες καὶ τὰ τύμπανα χορευτικόν...» Κ' ἐδῶ βέβαια, στὴν ἐλευθερωμένη Τριπολιτσά, ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ καὶ τὸ φυσικό, μὲ πρωταγωνιστὴ ἄλλωστε τὸν ὑπερφυσικό Κολοκοτρώνη. Ἀλλὰ στὸ Μεσολόγγι, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1825; Κι ὁμως κ' ἐκεῖ ἦταν τὸ πανηγύρι καὶ τὸ πέρα γιὰ πέρα φυσικό. Εἶναι ἡ φύση τοῦ Ἑλληγος ποὺ κάνει συχνὰ καὶ τὴν πιὸ βαρεῖα μοῖρα νὰ χάνῃ τὸ βάρος της καὶ νὰ χορεύῃ, ὅπως τὸ ζητοῦσε ὁ Ζαρατούστρας τοῦ Nietzsche, ὁ ἐχθρὸς τῆς βαρύτητας.

Τὸ ἥρωικὸ ἔπος-συνάρτηση τοῦ πανηγυριοῦ-εἶναι συνυφασμένο μὲ πλῆθος τοποθεσίες καὶ περιστατικά. Θὰ παραλείψω τὰ πιὸ πολλὰ καὶ θ' ἀναφέρω, σχεδὸν στὴν τύχη, μερικά: Τὸ στύλωμα τοῦ μεγάλου ξύλινου Σταυροῦ μὲ τὰ χέρια τοῦ Γερμανοῦ στὴν πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Πάτρα (σις 24 Μαρτίου τοῦ 21), Καρύταινα καὶ Λαγκάδια, οἱ Ἱερολοχῖτες στὸ Δραγατσάνι, ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τοῦ Ἀκροκόρινθου, ἥρωικὲς στιγμὲς καὶ ὀλοκαυτώματα στὰ Σφακιά καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῆς Κρήτης, ὁ Παπανικολῆς στὴν Ἐρεσσὸ τῆς Λέσβου, Ἀλαμάνια καὶ Χάμι τῆς Γραβιάς, Κασσάνδρα, Σούλι (ἔστω καὶ ὡς μοιραῖος ἐπίλογος παλαιότερων θρυλικῶν ὥρων), Δερβενάκια, ἡ ἀνύψωση τῆς ἑλληνικῆς σημαίας στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν σις 10 Ἰουνίου τοῦ 1822, ὁ Κανάρης στὴ Χίο, τὸ ξεσήκωμα στὴν ἀπόμειρη Σάμο, ὁ Μιαούλης στὸν Πατραϊκὸ κόλπο, στὸν Ἀργολικὸ ἢ καὶ σ' ὀλόκληρο τὸ Αἰγαῖο, τὸ ὀλοκαύτωμα τῶν Ψαρῶν, Μανιάκι, Μεσολόγγι, ἡ ἥρωικὴ ἐξόρμηση καὶ ὁ θάνατος τοῦ Καραϊ-

σκάκη. Ἐπάνω ἀπ' ὅλα - ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ αὐτὴ ἢ ἀξιολόγησις πού τὴν ἐμπνέει ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἠρωισμοῦ μὲ τὸν ἐκ τῶν προτέρων βέβαιο ἢ σχεδὸν βέβαιο θάνατο - οἱ τριακόσιοι νεκροὶ μὲ τὸν μάρτυρα Ἀθανάσιο Διάκο στὴν Ἀλαμάννα, οἱ τριακόσιοι πὸν ἔπεσαν στὸ Μανιάκι μαζὶ μὲ τὸν «ἐξωλέστατον» Παπαφλέσσα καὶ ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου.

Αὐτὲς ἦταν μερικὲς στιγμὲς τοῦ μεγάλου ἔπους. Καὶ τώρα ἡ τραγωδία.

18

Τὸ ἔπος τὸ γράφει ἐνωμένο τὸ Γένος ἢ τὸ γράφουν ὅσοι, σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα, ἐκπροσωποῦν τὸ Γένος ὡς ὁμοσύσια καὶ ἀδιαίρετη ἰδέα σὲ μιὰν εὐλόγημένη τοποθεσία. Τὴν τραγωδία τὴ γράφει ἢ διχόνοια.

Δὲν θάταν, ὅμως, σπουδαῖοι ἄνθρωποι ὅσοι πῆραν τὴν εὐθύνη ἐπάνω τους γιὰ τὴν ἐπανάστασι (καὶ ἦταν πολλοὶ οἱ σπουδαῖοι ἄνθρωποι ἀνάμεσά τους), δὲν θάταν οἱ ἄνδρες αὐτοὶ προσωπικότητες καὶ ἄτομα ἰσχυρά, ἂν ὁμοιοῦσαν ἀπόλυτα. Ἡ Ἑλλάς εἶχε ἀνάγκη ἀπ' ὅλους, ἀπ' ὅλους μαζὶ, ἀλλὰ οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἦταν τόσο δυνατοὶ καὶ τόσο πολλοὶ πού, μὲ κάποιον ἄλλον νόημα, δὲν τοὺς χωροῦσε ὁ τόπος πού τοὺς ἤθελε ὅλους ἐνωμένους.

Ἐπάρχει μεγάλη δόση φαρισαϊσμοῦ στίς πατριωτικὲς παραινέσεις ἐκείνων πού ἐξεγείρονται, παίζοντας τὸν ἀνώτερο, γιὰ τὴ διχόνοια πού ἐπικρατεῖ στίς μέρες τους, καθὼς καὶ στίς Ἐρεμιάδες ἐκείνων πού, ὅταν ἐρευνοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ κακό, οὐδύρονται καὶ διαπιστώνουν μὲ ὕφος ὑπέροχων κριτῶν τίς ἀδυναμίες, τοὺς ἐγωισμοὺς καὶ τίς κακίες τῶν μεγάλων πρωταγωνιστῶν τῆς ἱστορίας πού ὀδήγησαν τὸν τόπο σὲ διχασμό. Ἄν ὁ κριτὴς εἶναι ἀπλὸς ἱστορικὸς μελετητὴς, εἶναι πολὺ εὐλοκο νὰ παίξῃ τὸν ἀνώτερο ἄνθρωπο, γιὰτὶ ἀπλούστατα δὲν τοῦ δόθηκε ἢ εὐκαιρία νὰ δράσῃ. Ἄν εἶναι ὁ ἴδιος πολιτικὸς, τὰ λέει ὅλ' αὐτὰ ἐπειδὴ τὸν συμφέρον καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ διαιρέσῃ ὁ ἴδιος τὸν τόπο, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἀρέσει νὰ τὸν διαιροῦν ἄλλοι εἰς βάρους του. Ὅταν εἶναι κάποιος στὴν ἐξουσία, θεωρεῖ ἀντιπατριωτικὸ νὰ διαιρῆται ὁ τόπος. Ὅταν εἶναι ὁ ἴδιος ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας, τὸν διαιρεῖ.

Ἐρωαία εἶναι, βέβαια, ἡ στιγμή πού ἐμφανίζει τὸν Ἀριστείδην νὰ συμ-

φιλιώνεται μὲ τὸν Θεμιστοκλῆ. Λίγο ἀργότερα, ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ δίκαιος Ἀριστείδης - ἴσως δικαίως, γιατί εἶδε, ὅτι ἡ ναυτική ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων δὲ μποροῦσε νὰ εὐδοκῶθῃ μὲ τὶς βιαιότητες τοῦ νικητοῦ τῆς Σαλαμῖνος - ὑποβοήθησε τὴν προσπάθεια τοῦ Κίμωνος, τοῦ πραγματικοῦ « Ἑλληνικοῦ ἡγεμόνος », γιὰ τὴν παραμέριση καὶ τὸν ἀφανισμό τοῦ Θεμιστοκλέους. Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ ἄνδρες πὸν φθάνουν σὲ εὐαγγελικὸ ἀνθρώπινο ὕψος. Ὁ Μάρκος Μπότσαρης - τὴν ὥρα πὸν ἔπρεπε νὰ ἐνωθοῦν ὅλοι στὸν ἀγῶνα - πῆγε καὶ βρῆκε τὸν Γῶγο Μπακόλα καὶ φίλησε τὸ χέρι του, τὸ χέρι ἐκείνου πὸν εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα του. Δὲν ξέρονμε, ὅμως, τί θᾶκανε κι αὐτὸς ὁ Μάρκος, ἢ παρθενικότερη ἴσως ψυχὴ ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς καπεταναίους, ἂν δὲν τὸν ἔπαιρνε πρόωρα τὸ βόλι τοῦ ἐχθροῦ. Θ' ἀκολουθοῦσε, πιθανώτατα, τὸν Μανροκορδάτο, ὅταν ἄρχισαν οἱ μοιραῖες ἔριδες.

Ἦταν, ὅμως, πραγματικὰ μοιραῖες οἱ ἔριδες; Ἡ ἀπάντηση πρέπει νὰναι κατηγορηματικὰ καταφατική. Εἶναι πολὺ ἄνετη, ἀλλὰ ἐπιπολαιότατα πρόχειρη, ἢ κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου. Εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ λέμε, ὅτι οἱ καπεταναῖοι ἦταν μὲ τὸ λαὸ καὶ οἱ πρόκριτοι, οἱ κοτσαμπάσηδες, καθὼς καὶ οἱ Φαναριῶτες, ὀλιγαρχικοί. Πολλοὶ πὸν ἦταν, ὡς καπεταναῖοι, δῆθεν μὲ τὸ λαό, ἦταν ἀντιδημοκρατικότεροι καὶ αὐταρχικότεροι ἀπὸ τοὺς δῆθεν ὀλιγαρχικούς. Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ σημεῖα στὶς ἐμφύλιες ἔριδες πὸν ἐπιτρέπουν τὴν κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία. Ὅμως, τὸ βάθος τῶν διαιρέσεων ἦταν ἀνθρώπινο, πολὺ ἀνθρώπινο, κ' ἐρμηνεύεται μόνον ψυχολογικὰ καὶ ἠθικά. Τί κοινωνικὸ συμφέρον εἶχε ὁ ξεροζωμένος γιατρὸς Ἰωάννης Κωλέτιης - ὁ ἄνθρωπος πὸν στὴν ψυχὴ του ἦταν ἰακωβῖνος - νὰ τὰ βάλῃ μὲ τοὺς καπεταναίους, εἰδικώτερα μὲ τοὺς καπεταναίους τοῦ Μοριά;

Προσωπικὸ συμφέρον εἶχε - συμφέρον συνυφασμένο μὲ τὴ φιλοδοξία του -, κοινωνικό, ὅμως, ὄχι. Μπορεῖ ὁ Ἄρειος Πάγος, δηλαδή ἡ τοπικὴ διοίκηση τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος πὸν τὴν ἀπάρτιζαν πρόκριτοι μὲ ὀλιγαρχικὴ νοοτροπία, νὰ βλεπε στὸν Ὀδυσσεᾶ Ἀνδρουῦτσο τὸν ἥρωα πὸν τραβοῦσε τὸ λαὸ μὲ τὸ μέρος του. Ὅποια ὅμως καὶ νᾶταν ἡ αἰτία πὸν ἔκα-

με αυτούς και, ύστερα, τὴν κεντρικὴ κυβέρνησις στὴν Πελοπόννησο ν' ἀποφασίσουν τὴν ἀντικατάστασι τοῦ Ἀνδρούτσου στὴν ἡγεσία τῶν στρατευμάτων τῆς περιοχῆς, ὁ ἴδιος δὲν εἶχε κανένα κοινωνικό, δηλαδὴ ταξικό, συμφέρον ν' ἀμαυρώσῃ τὴ φωτεινὴ του δράσι μὲ τὸ δράμα τῆς Δρακοσπηλιάς. Ὅταν ἀφῆκε τοὺς ἄνδρες τοὺς νὰ σκοτώσουν τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, τὸν Ἀλέξιο Νοῦτσο καὶ τὸν Χρῆστο Παλάσκα, ποὺ ἦταν παλαιοὶ του φίλοι - εἶχαν καὶ οἱ τρεῖς ὑπηρετήσῃ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ - ἀντέδρασε ἀπλούστατα ὡς ἄνθρωπος ποῦ, μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενον νὰ παύσῃ νᾶναι ὁ ἀπόλυτος ἀφέντης τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, προτίμησε νὰ ἰδῆ νεκροὺς τοὺς φίλους του. Καὶ τοῦ ἄξιζε, βέβαια, νὰ μείνῃ ὁ ἀφέντης. Ἄν, ὅμως, κάθε ἡρωικὸς καπετάνιος ἔμενε ἀπόλυτος κύριος τῆς περιοχῆς του, πῶς μπορούσε νὰ περάσῃ ἢ Ἑλλάς ἀπὸ τὰ ἀρματολίκια στὴν ἐνιαία πολιτεία; Δίκιο εἶχε, λοιπόν, ὡς ἓνα σημεῖο κ' ἐκεῖνος, δίκιο εἶχαν καὶ ὅσοι πῆγαιναν νὰ ἐδραιώσουν τὴν κεντρικὴ διοίκησι. Ἄρα, ἀφοῦ εἶχαν καὶ οἱ δυὸ πλευρὲς δίκιο, εἶχαν καὶ οἱ δυὸ ὡς ἓνα σημεῖο ἄδικο. Στὶς περιπτώσεις ἀκριβῶς αὐτὲς δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς λύσι ἄλλη ἀπὸ τὴ σύγκρουσι. Καὶ πρέπει ἀπέναντι τῶν μοιραίων συγκρούσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους νᾶμαστε στὴν κρίσι μας ἀνώτεροι, ὄχι παίζοντας τὸν ἀνώτερο καὶ ἀφήνοντας νὰ ὑπονοηθῆ, ὅτι ἐμεῖς δὲν θὰ ἐκάναμε τὰ λάθη ποὺ ἔκαμαν ἐκεῖνοι, ἀλλὰ κατανοώντας τὰ λάθη τους. Ὅταν κρίνουμε τοὺς ἄνδρες τοῦ παρελθόντος, πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴν ὑπόθεσι, ὄχι ὅτι ἐμεῖς εἴμαστε ἀνώτεροι ἀπὸ ἐκείνους, ἀλλὰ ὅτι ἐκεῖνοι ἦταν ἀνώτεροι ἀπὸ μᾶς.

19

Πόσο ξένες πρὸς κάθε κοινωνικό, δηλαδὴ ταξικό, νόημα ἦταν πολλὲς ἢ ὡς ἓνα σημεῖο ὅλες οἱ μεγάλες ἀντιθέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὸν ἀγῶνα, βγαίνει καθαρὰ ἀπὸ μιὰ συζήτησι ποὺ εἶχε ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, στὶς 20 Ἀπριλίου τοῦ 1822, μὲ δυὸ καπεταναίους τῆς Ρούμελης. Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, μολονότι ὁ ἴδιος δὲν ἐννοοῦσε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Μοριά, ἔστειλε τὸν γιό του στὴ Στερεά. Καὶ μᾶς διηγεῖται ὁ Γενναῖος (ποῦ, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του, ἀνῆκε στὸν λαϊκὸ τύπο τοῦ καπετάνιου), ὅτι στὸ Ξηρόμερο, βρῆκε νᾶχον «φιλονεικίαν μεταξὺ τους ὁ Βαρνακιώτης μὲ τὸν

Τζόγκα διὰ τὸ κόλι τῆς Κατούνας». Τότε ὁ Γενναῖος, ἂν καὶ παλικάρει δεκά-
 ξη μόνον ἔτων, εἶπε στὸν Τζόγκα καὶ τὸν Βαρνακιώτη: «ἐδῶ δὲν βλέπω
 νὰ προσπαθῆτε διὰ τὸ γενικὸν καλόν..., ἀλλὰ φιλονικεῖτε μεταξύ σας διὰ τὰ
 ἀρματολίκια καὶ διὰ τὰ κόλια· μάλιστα ἐσὺ Βαρνακιώτη εἶσαι στρατηγὸς τῆς
 Δυτικῆς Ἑλλάδος... Αὔριον τὸ ἔθνος ἠμπορεῖ νὰ σὲ διατάξῃ νὰ ὑπάγῃς εἰς
 βοήθειαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἢ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, καθὼς
 ἐγὼ ἦλθα τώρα καὶ αὔριον θὰ ἔλθουν ἄλλοι· μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπον γίνεται
 τὸ ρωμαϊκὸν καὶ ὄχι μετὰ ἀρματολίκια καὶ κόλια. Ὁ δὲ Βαρνακιώτης ἀπε-
 κρίθη, ὅτι τὸ κόλι αὐτὸ τὸ ἔχει ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Ἀδάμ, ὁ δὲ Τζόγκας
 εἶπεν, ὅτι εἶναι πρὸ καιροῦ ἠνωμένον μετὰ τὸ καπετανᾶτον του». Ἀπὸ τότε
 εἶδε ὁ Γενναῖος, ὅπως γράφει, «ὅτι εἶχαν τὰ φρονήματα... ὡς ἰδιοτελεῖς ἄν-
 θρωποι, καθὼς ἔπειτα ἐφάνη πὺν ἐπροσκύνησαν εἰς τοὺς Τούρκους, κατ'
 ἔξοχὴν ὁ Βαρνακιώτης».

20

Ἄν ἀκούσουμε, τί ἔλεγε ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον στὴν Ἐπανάστασι, δὲν
 ξέρω ποιὸν μποροῦμε ν' ἀπαλλάξουμε ἀπὸ τῆ βαρεῖα κατηγορία τῆς προδο-
 σίας. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὶς μέρες μας, ὁ Ἕλληνας ἔχει τὴν τάση νὰ
 χαρακτηρίζῃ προδότη ὅποιον δὲν συμφωνεῖ μαζί του. Καὶ ὅμως, εἴμαστε ὁ
 λαὸς πὺν γέννησε ἴσως τοὺς λιγώτερους προδότες. Ἦταν, τάχα, προδότες ὁ
 Θεμιστοκλῆς ἢ ὁ Ἀλκιβιάδης ἢ ὁ Ξενοφῶν; Βεβαίωτατα, ὄχι! Ἀπὸ τὴν
 ἡμέρα τοῦ Μαραθῶνος ἕως τὴν ὥρα πὺν ὁ ὕπατος Δεύκιος Μόμμιος κατέ-
 στρεψε τὴν Κόρινθο καὶ διέλυσε τὸ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν (ὁ Ἀχαιὸς Πολύβιος
 βρισκόταν τὴν ἴδιαν ὥρα μετὰ τὸν μαθητὴ καὶ φίλον του Σκιπίωνα Αἰμιλι-
 λιανὸν στὴν Καρχηδόνα, χωρὶς νάβῃ διόλου προδότης), εἶναι ζήτημα, ἂν
 πραγματικοὶ προδότες ἦταν περισσότεροι ἀπὸ δυὸ — δυὸ μέσα σὲ τριακόσια
 πενήντα χρόνια — : ὁ Ἐφιάλτης («τοῦτον αἴτιον γράφω», εἶπε ὁ Ἡρόδοτος)
 καὶ ὁ Καλλικράτης πὺν κατέδωσε καὶ παρέδωσε, μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας,
 τοὺς χίλιους ὁμοεθνεῖς τοῦ Ἀχαιοῦς (ἀνάμεσά τους καὶ τὸν Πολύβιον) στοὺς
 Ρωμαίους. Μπορεῖ καὶ νὰ ὑπερβάλλω. Μπορεῖ νάβῃαν προδότες καὶ ἄλλοι
 πέντε - δέκα. Ὁχι, ὅμως, περισσότεροι. Καὶ ἦταν ἄσημοι καὶ ἀσήμαντοι. Δὲν
 ἔγιναν γνωστοὶ παρὰ μόνον ὡς προδότες.

Προδότης είναι μόνον εκείνος πού είτε διευκολύνει τὸν ἐχθρὸν σὲ μιὰ συγκεκριμένη πολεμικὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς πατρίδος του (τέτοιος ἦταν ὁ Ἐφιάλτης, μολονότι κι αὐτὸς ἦταν προδότης μᾶλλον περιττός, γιατί τὸ μονοπάτι θὰ τῷ βρῖσκε ἴσως καὶ μόνος του ὁ Ὑδάρνης, ὅπως τὸ βρῆκαν, στὸ 279 π.Χ., ὁ Βρέννος, καὶ στὸ 191 π.Χ. ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος) ἢ καταδίδει στὸν ἐχθρὸ καὶ ἐκθέτει σὲ βαρεῖα δοκιμασία συμπατριῶτες του, ὅπως τῶκαμε ὁ Καλλικράτης. Ὅταν οἱ ἀντικειμενικὲς περιστάσεις - καὶ ὄχι ἡ ὑποκειμενικὴ διάθεση - ἀνάγκασαν τὸν Θεμιστοκλῆ νὰ καταφύγῃ στὸν βασιλέα τῶν Περσῶν ἢ τὸν Ἀλκιβιάδην στὴ Σπάρτη, τίς πράξεις τους αὐτὲς δὲ μποροῦμε νὰ τίς ὀνομάσουμε προδοσία. Ἄν θέλετε, περισσότερο ἀξιοκατάκριτος ἦταν ὁ Ξενοφῶν πού, χωρὶς νὰ τοῦ τὸ ἐπιβάλουν οἱ ἀντικειμενικὲς περιστάσεις, ἀκολούθησε τὸν Ἀγησίλαο κ' ἐπολέμησε, στὸ 394 π.Χ., τοὺς συμπολίτες του πλάι στὴν Κορώνεια, παρὰ ὁ Ἀλκιβιάδης πού ἡ κακία καὶ ὁ φθόνος τῶν ἀντιπάλων του τὸν ἀνάγκασαν νὰ καταφύγῃ στὴ Σπάρτη.

Καὶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 21 κανένας Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς γνωστούς καὶ ὀνομαστούς δὲν ἦταν προδότης. Οὔτε κἂν ἐκείνους μποροῦμε νὰ κατηγορήσουμε γιὰ προδοσία πού, ὅπως ὁ Βαρνακιώτης καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος, γύρισαν καὶ πῆγαν μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἴδια ἡ ἱστορία, μὲ τὴ φωνὴ τοῦ Καποδίστρια, ἤρθε καὶ συγχώρησε τὸν Βαρνακιώτη. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1824 εἶχε ἀποκηρυχθῆ ὡς προδότης, γιατί εἶχε συνοδεύσει τὸν Ὁμέρ Βρονώνη στὴν πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ φωτισμένος κυβερνήτης τὸν ἐκάλεσε νὰ ἐκκαθαρίσῃ τὴ δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Κι ὁ Βαρνακιώτης κατάλαβε, ὅτι εἶχε χρέος νὰ ὑπακούσῃ ἔδιωξε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸ Ξηρόμερο καὶ ἀπελευθέρωσε κι αὐτὸ τὸ Μεσολόγγι. Καὶ τὸν Ὀδυσσεῖα Ἀνδροῦτσο πού ἡ ἀπόγνωση τὸν ὀδήγησε, στὸ 1825, στὴν ἀπόφαση νὰ συνεννοηθῆ μὲ τὸν πασᾶ τῆς Εὐβοίας καὶ πού, ἀφοῦ παραδόθηκε ὕστερα στὸν Γκούρα, στὸ παλιὸ του πρωτοπαλικάρο, βρῆκε φριχτὸ θάνατο ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, τὸν ἀνέβασαν οἱ μαχόμενοι Ἕλληνες, πρὶν ἀπελευθερωθῆ ἀκόμα ἡ Ἑλλάς, στὴν «ἐξαίρετον τάξιν» τῶν μεγάλων ἀγωνιστῶν. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1826, ἓνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό του, κριθῆκε ἐθνικὰ ἰσότιμος μὲ τὸν Κολοκοτρώνη,

τὸν Καραϊσκάκη καὶ τὸν Μάρκο Μπότσαρη.

Ἄλλὰ μήπως καὶ ὁ Καραϊσκάκης δὲν κατηγορήθηκε, δὲν ἐδικάσθηκε καὶ δὲν ἀποκηρύχθηκε, στὸ 1824, ὡς «ἐπίβουλος τῆς πατρίδος καὶ προδότης;» Καὶ εἶναι βέβαιο, ὅτι, ὅταν αἰσθάνθηκε πληγωμένο τὸ φιλότιμό του, ἔκαμε πράξεις ποὺ ἦταν ἐθνικὰ ἀνεπίτρεπτες κ' ἔφθασε ἴσως κι ὡς τὸ σημεῖο νὰ συνεννοηθῆ ἢ νὰ θέλῃ νὰ συνεννοηθῆ μὲ τὸν ἐχθρό. Ἡ σύγχυση ποὺ προκάλεσε στὴν παιδική του σκέψη - οἱ ἤρωες εἶναι συνήθως παιδιὰ (καὶ μέσ' στὸ παιδί παλεύει ἀκόμα ὁ ἄγγελος μὲ τὸ διάβολο) - ἢ πικρία καὶ ἡ ἀπόγνωση, τὸν ἔκαμαν νὰ εἶναι «εὐκολος», ὅπως γράφει ὁ Κασομούλης, «νὰ κάμη καὶ τὸ μεγαλύτερον κακόν». Ὁ ἴδιος, ὅμως, ὁ Κασομούλης, ὀπαδὸς τότε τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ διώκτης τοῦ Καραϊσκάκη, προσθέτει, ὅτι «νὰ προδώσῃ τὴν πατρίδα», αὐτὸ ἦταν ἀδύνατον. Καὶ δὲν τὴν ἐπρόδωσε. Ἐκαμε λάθη τὸ μεγάλο αὐτὸ παιδί. Ἄλλὰ λίγο ἀργότερα, ὅταν οἱ περισσότεροι ἦταν ψυχικὰ πεσμένοι, κατάφερε νὰ ἐνσαρκώσῃ μὲ τὸν ὠραιότερο καὶ ἥρωικότερο τρόπο τὸ Ἔθνος. Ὁ Καραϊσκάκης, ὁ «ἐπίβουλος τῆς πατρίδος», ἔγινε γιὰ μιὰ στιγμή ἡ Πατρίδα ἢ ἴδια.

21

Ὅλα αὐτὰ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα - ἐπιστρέφω τώρα στὴ βασική μου σκέψη - ἦταν συνάρτηση τοῦ μεγάλου ἐλληνικοῦ φωτός. Μόνο τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ὁ ἥλιος, γεννᾷ καὶ νύχτες. Ἄν δὲν ἦταν πολλές καὶ πολὺ ἰσχυρὲς οἱ προσωπικότητες ποὺ ἀναδείχθηκαν στὸν ἀγῶνα, δὲν θὰ εἴχαμε καὶ τίς συγκρούσεις, δὲν θὰ εἴχαμε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Δὲν ἀρκοῦσαν, ὅταν ἀρχισε καὶ προχώρησε ὁ ἀγῶνας καὶ εἶχαν ὅλοι ἀνακατευθῆ μεταξύ τους, τὰ κοινωνικὰ ἐλατήρια γιὰ νὰ ὀδηγήσουν στὶς τραγικὲς ὥρες ποὺ ἐσήμαναν μὲ ἤχο βαρὺ καὶ σχεδὸν πένθιμο στὸ 1823 καὶ στὰ ἐπόμενα ἔτη. Ἔθνος λιγώτερο ζωντανὸ - ἔθνος ποὺ θὰ εἶχε γεννήσει λιγώτερα ἰσχυρὰ ἄτομα - δὲν θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴ δοκιμασία τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἔφθανε στὸ μέγα σάλπισμα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Μακιαβέλλι, ὁ σοφὸς ρεαλιστῆς καὶ ἠθικὰ εἰλικρινέστατος ἱστορικὸς κριτικὸς, παρατηρεῖ ὀρθότατα στὸ ἔξοχο ἔργο του «Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio», ὅτι οἱ ἐμφύλιες διενεξεις τῶν Ρωμαίων εἶχαν ἀποτελέσει καὶ σύμπτωμα καὶ

παράγοντα τῆς ἰσχύος τῆς Ρώμης. Μόνον ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἰσχυρὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ ἰσχυρὲς προσωπικότητες, δὲν ὑπάρχουν ἐσωτερικὲς συγκρούσεις. Καὶ μόνο λαοὶ ἀδύνατοι καὶ ἀσήμαντοι δὲν γεννοῦν ἰσχυρὰ ἄτομα, ἀσυμβίβαστα μεταξὺ τους.

Πῶς μποροῦσαν νὰ συμβιβασθοῦν ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Κολοκοτρώνης; Ὁρθότατα παρατηρεῖ ὁ Διονύσιος Κόκκινος, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες ἦταν «αἱ δύο μεγαλύτεραι προσωπικότητες τοῦ ἀγῶνος, ἐξ ὧσων διεχειρίσθησαν τὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Καποδίστρια». Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, ἦταν «αἱ δύο μεγαλύτεραι προσωπικότητες», δὲ μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν ὁμαλὰ καὶ ἄνετα. Ἦταν καί ποὺ ξεπερονοῦσε τὶς δυνάμεις τοῦ καπετὰν Θεωδωράκη ν' ἀνεχθῆ τὴ «βελάδα» τοῦ Μαυροκορδάτου. Κ' ἦταν ἔτοιμος νὰ ρίξῃ ἐπάνω στὴν ἀνυπόφορη γι' αὐτὸν «βελάδα» τὰ λεμόνια ποὺ ἔτυχε νὰ βρίσκονται μιὰ μέρα πλάι του, ὅταν, σὲ μιὰ σύσκεψη, τὰ εἶχαν φέρει γιὰ τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντη ποὺ ἦταν ἀδιάθετος. Τὰ λεμόνια καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ἦταν δυνάστες ποὺ εἶχαν συνυφανθῆ στὴ σκέψη τοῦ Κολοκοτρώνη. Ὁ ἴδιος μᾶς διηγεῖται στὰ ἀπομνημονεύματά του μιὰ σκηνὴ ποὺ σημειώθηκε, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1823. Ὁ Μαυροκορδάτος ποὺ ἔβλεπε ἀδύνατη τὴ συνύπαρξή του στὸ Ἐκτελεστικὸ μὲ τὸν Κολοκοτρώνη, δέχθηκε (ἕστερ' ἀπὸ πολλὰς ἀντιρρήσεις ἢ σκόπιμες δυστροπίες) τὴν προεδρία τοῦ Βουλευτικοῦ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τοῦ καπετὰν Θεωδωράκη ποὺ, ὅταν τῷ μαθε, ἔγινε ἔξω φρενῶν. Ὅταν πῆγε ὁ Μαυροκορδάτος νὰ τὸν κατευνάσῃ καὶ τὸν χαιρέτισε εὐγενικὰ καὶ γελαστός, τὸν ἔβαλε μπροστὰ ὁ Κολοκοτρώνης καὶ τοῦ εἶπε: «Σοῦ λέγω μὴν καθίσης πρόεδρος, διότι ἔρχομαι καὶ σὲ διώχνω μὲ τὰ λεμόνια, μὲ τὴ βελάδα ποὺ ἦρθες»! Καὶ ὁ Μαυροκορδάτος παραιτήθηκε — μέσα του διασταυρώθηκαν ὁ φόβος μὲ τὴν ἠθικὴ του ἀνωτερότητα καὶ ἀξιοπρέπεια — κ' ἔφυγε γιὰ τὴν Ὑδρα. Ἀπ' ἐκεῖ, ἀπὸ τὴν Ὑδρα, ξεκίνησε ἕστερα ἡ βίαιη ἀντίθεση τῶν Κουντουριωταίων πρὸς τὸν Κολοκοτρώνη ποὺ κύριος, ὅμως, ὑποκινητὴς τῆς δὲν ἦταν ὁ Μαυροκορδάτος, ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης Κωλέττης. Καὶ τότε γράφηκαν — ἀπὸ τὸ 1824, μὲ τὸ φόνο τοῦ Πάνου, τοῦ πιδὸ καλλιεργημένου γιοῦ τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ γαμβροῦ τῆς Μπουμπουλίνας, ποὺ ἔκαμε τὸν ἀγέρωχο πατέρα νὰ πῆ, ὅτι

ἀπ' ἐδῶ κ' ἐμπρός «δὲν εἶναι πλέον εἰς κατάστασιν νὰ σκεφθῆ», καὶ μὲ τὴν πρόσκληση καὶ κάθοδο τοῦ Ἰωάννου Γκούρα στὸ Μοριᾶ - οἱ φοβερὲς ἐκεῖνες σελίδες πὺν γέμισαν τὴν Ἑλλάδα μὲ πάθος, μῖσος, πένθος, ἀλλὰ καὶ μετάνοια.

22

Ποιοὶ ἔφταιγαν; Ὅλοι καὶ κανένας. Τὴν ὥρα ἐκείνη ὁ Τοῦρκος εἶχε, εἰδικώτερα στὴν Πελοπόννησο, σιωπήσει. Προετοίμαζε τὴ μεγάλη καὶ φοβερὴ αἰγυπτιακὴ ἔκπληξη μὲ τὸν γενναῖο καὶ ὑπουλο Ἰμπραήμ ὡς μάλιστα τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, οἱ Ἕλληνες, ἀφοῦ δὲν εἶχαν ποιὸν νὰ χτυπήσουν, χτυπήθηκαν μεταξὺ τους. Ἀπὸ τὸ χάος δὲν δημιουργεῖται ἀνώδυνα ὁ κόσμος, ἡ τάξη, τὸ κράτος. Ὁ Ἰωάννης Μακρυγιάννης, πὺν στὸ 1824 ἦταν 27 χρονῶν, βρέθηκε - ὁ Ρουμελιώτης στὸ Μοριᾶ - μπλεγμένος στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, πιστὸς στὸν Γεώργιο Κουντουριώτη καὶ τὴν κυβέρνηση, ἐχθρὸς τοῦ Κολοκοτρώνη. Ὅταν ἔγραφε τὰ «ἀπομνημονεύματά» του, ἐξομολογήθηκε στὸν ἀνώνυμο ἀναγνώστη, σὺς ἄπειρες ἐλληνικὲς γενεὲς τοῦ μέλλοντος, ὅτι ἔμπλεξε στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, γιατί «δὲν ἤξερε κανεὶς τί νὰ κάμη...»! Ναι, ἔτσι γράφεται συχνὰ ἡ ἱστορία· γράφεται ἀπὸ ἀνθρώπους πὺν δὲν ξέρονται τί νὰ κάμουν καὶ πὺν, ὑποχρεωμένοι νὰ πάρουν θέση, τάσσονται μὲ τὴ μὴν ἢ τὴν ἄλλη μερίδα, ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ μείνουν ἀπ' ἔξω.

23

Ὅτι κακὸ κ' ἂν ἔκαμαν οἱ ἄνδρες τῆς ἐπανάστασεως, τὸ κακὸ ἦταν ἀσύγκριτα μικρότερο ἀπὸ τὸ καλὸ πὺν εἶχαν κάμει. Κ' ἦταν, βέβαια, καὶ δυὸ τρεῖς πὺν οἱ περιστάσεις - ἴσως καὶ ἡ ιδιοσυγκρασία τους - τοὺς κράτησε μακριὰ ἀπὸ τὸ κακὸ. Τέτοιος ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο ὁ θαυμάσιος Ψαρριανός, ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης.

Στὶς 15 Δεκεμβρίου τοῦ 1859, ἡ Σουηδὴ φίλη μας *Fredrika Bremer* ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν «γηραιὸν ἄνδρα τῆς ἐλευθερίας», ὅπως τὸν ὀνομάζει, καὶ νὰ τοῦ προσφέρῃ μὴν ἀνθοδέσμη. Δὲν λέει, ὅτι τὸν ἤξερε ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ *Victor Hugo*. Τὰ κατορθώματά του τὰ εἶχε διαβάσει στὸ ἱστορικὸ σύγγραμμα τοῦ *Zinkeisen*. Ὁ Κανάρης, ἑβδομήντα περίπου ἐτῶν, βγήκε νὰ τὴν προῦπαντήσῃ κ' εἶχε νεανικὴ ζωηρότητα σὺς κινήσεις του.

Ἡ γυναίκα τοῦ πυροπολητοῦ, «μὰ ὠραία ἐπιβλητικὴ ἠλικιωμένη κυρία» φοροῦσε ψαρριανὸ κοστοῦμι, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν ντυμένος εὐρωπαϊκά. Ἡ *Fredrika*—μὲ διερμηνεῖα τὸν ἔξοχο ἀμερικανὸ Ἰωάννη *Hill* πὸν μὲ τὴν ἰσάξια σύζυγό του ἴδρυσε τόσα σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα—εἶπε, ὅτι εἶναι εὐτυχὴς ἀντικρούζοντας τὸν ἄνδρα πὸν γιὰ τὰ ἔργα του τῆς εἶχε μιλήσει τόσο, ὅταν ἦταν νέα, ὁ πατέρας της.

Ὁ Κανάρης ἀπάντησε, ὅτι «εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸ πὸν ἐπέτρεψε σ' ἓνα μικρὸ ναυτικὸ ἐνὸς ἐλληνικοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὰ πιὸ μικρὰ νὰ κάμῃ γιὰ τὴν πατρίδα του κάτι πὸν ἔκαμε τὸν ἀπελευθερωτικὸ της ἀγῶνα συμπαθῆ σὲ χῶρες τόσο μακρινές»!

«Ἦταν ἀληθινὰ μὰ ὠραία ἀπάντηση», γράφει ἡ *Fredrika*. Καὶ ὅταν τὸν ρώτησε, ἂν αἰσθάνθηκε σὲ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς του φόβο, ὁ Κανάρης ἀποκρίθηκε:

«Ἐνα τέτοιο πράγμα δὲν μπαίνει ποτὲ στὸ νοῦ μας. Ὁ κίνδυνος μᾶς διεγείρει. Τὸ τουφεκίδι καὶ ἡ μάχη μοιάζουν μὲ μουσικὴ».

Ὁ σεμνὸς ἥρωας δὲν ἔδωσε, ὅπως βλέπουμε, τὴν ἀπάντηση γιὰ λογαριασμὸ μόνον τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐχρησιμοποίησε τὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ. Μίλαγε γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἑλλήνων γενικά. Ἀλλά, ὅταν ἦρθε ὁ λόγος γιὰ τοὺς γιούς του πὸν ὑπηρετοῦσαν στὸ Ναυτικὸ, δὲν μπόρεσε ν' ἀποφύγῃ νᾶναι κι αὐτὸς Ρωμηός. Διατύπωσε τὸ παράπονό του γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς προαγωγῆς τῶν γιῶν του καὶ τᾶβαλε μὲ τὴν Κυβέρνηση!